ammoniak

EWOUD SANDERS

bikini

mokka

kalkoen

perkament

GEONIEMEN WOORDENBOEK

bajonet

Woorden die zijn afgeleid van plaatsnamen

rabarber

tule

marathon

elstar

denim

duffel

bavaroise

pils

flamenco

fazant

krent

casselerrib

Nijgh & Van Ditmar

damast

rugby

Geoniemen zijn woorden die zijn afgeleid van de namen van dorpen, steden, streken, gebergten, rivieren en landen – woorden dus waar je naartoe kunt reizen. Dit boek behandelt de geschiedenis van ruim 400 van dit soort woorden. Wanneer en hoe kwamen *badminton*, *bikini*, *krent*, *mokka* of *pils* in het Nederlands terecht? Wat is de geschiedenis van de plaats en de zaak? Komt het woord ook voor in het Engels, Frans en Duits? Op zulke vragen geeft dit boek een antwoord, dat wordt gestaafd met landkaarten en literatuur en dat tegelijkertijd laat zien hoe spannend en verrassend de geschiedenis van woorden kan zijn.

Ewoud Sanders (1958) is historicus, lexicograaf en journalist. Hij is auteur van het *Eponiemenwoordenboek* en publiceert onder meer in *NRC Handelsblad* en *Onze Taal*.

'Op elke pagina van het boek stralen de liefde, geleerdheid en lol van de auteur. [...] Sanders bewijst dat etymologie spannend en geestig kan zijn.'
H. Br. Corstius in *de Volkskrant*

ISBN 90-388-6760-3

NIJGH & VAN DITMAR

Geoniemenwoordenboek

Ewoud Sanders

in samenwerking met Jaap Engelsman

GEONIEMEN WOORDENBOEK

Woorden die zijn afgeleid van plaatsnamen

Nijgh & Van Ditmar
Amsterdam 1996

Voor al die ijverige 19de-eeuwse woordenboekmakers, wier werk wij nog steeds met zoveel vrucht raadplegen. En in het bijzonder voor Gerrit Anne Nauta (1865-1940), pionier in het onderzoek naar woorden die zijn afgeleid van eigennamen.

Eerste druk 1995
Tweede, gecorrigeerde druk 1996

Copyright © Ewoud Sanders 1995, behalve voor *abessijn, anjer, basalt, bungalow, chartreuse, fazant, kariatide, kartuizer, koeterwaals, lymeziekte, magneet, marathon, perkament, quenast, siamees, turkoois, zijdenhemdje* en *Zweeds wittebrood*, copyright Jaap Engelsman
Boekverzorging Hans Verlaat
Kaartjes Dékavé

NUGI 943/ISBN 90 388 6760 3/CIP

INHOUD

Voorwoord
7

Geoniemen alfabetisch
13

Thematisch register
253

Alfabetisch register
262

Er gaat geen dag voorbij of er doet zich iets voor wat ons met onze onwetendheid confronteert.

Casanova (vertaling Theo Kars) *Memoires* I (1991) 28

Weinig is zo geschikt om deemoed te leren als de lexicographie.

C.F.A. van Dam *Spaans handwoordenboek* (1954³)

Elke woordenboekmaker die alleen, of hooguit met een of twee anderen moet werken – en dat is zeker in ons taalgebied een praktische èn noodzakelijke beperking – weet dat zijn tijd en kennis tekort zullen schieten.

Arie de Ru *Trefwoord* 10 (1995) 75-76

VOORWOORD

'Mijnheer, ik ben dol op het lezen van voorwoorden!'
Voltaire, in: Casanova (vertaling Theo Kars) *Memoires* 6 (1994) 282

Dit is het eerste Nederlandse geoniemenwoordenboek.* Geoniemen zijn woorden met een geografisch element. Meestal is dat de naam van een dorp, een stad of een streek, maar het kan ook een land zijn, een continent of een eiland, een heuvel, een dal, een berg, een zee, een rivier, een bron, of zelfs een volk. Soms springt de plaatsnaam je als het ware tegemoet, soms moest er een leger taalarcheologen aan te pas komen om het geografische element bloot te leggen, zoals bijvoorbeeld bij *okay*.

In dit boek staan lange en korte lemma's. Voor de lange hebben wij doorgaans uitvoerig onderzoek verricht. Deze lemma's zijn voorzien van een literatuuropgave. Bij de korte noemen we geen bronnen. We hebben ons hiervoor voornamelijk gebaseerd op enkele bekende woordenboeken. De lange lemma's staan op hun alfabetische plaats, de korte zijn ondergebracht op thema of op gebied van herkomst. Zo staan bij *barnevelder* enkele andere kippen die naar een plaats zijn genoemd; bij *sinaasappel* staan verschillende woorden die – net als deze zuidvrucht – verband houden met China. Alles is terug te vinden via de registers achter in dit boek.

Het Nederlands telt naar schatting vijftienhonderd geoniemen. Althans, zoveel hebben wij er in de loop der jaren verzameld. Dit boek bevat ruim honderddertig lange lemma's (ofwel hoofdlemma's) en een kleine driehonderd korte. De keuze was

*De eerste *inventarisatie* van woorden die zijn afgeleid van namen – waaronder geoniemen – is te vinden in G.A. Nauta's artikel 'Iets over eigennamen die appellatieven geworden zijn', in: *Taal en letteren* 10 (1900) 59-73, & 96-112. Aanvullingen op dit artikel zijn te vinden in jaargang 14 (1904) 557-562, en jaargang 16 (1906) 108-109.

Begin 1992 kondigde uitgeverij Thomas Rap de verschijning aan van *Flamenco komt van Vlaanderen, of hoe de geografie de Nederlandse woordenschat verrijkt*, van Robert-Henk Zuidinga. Dit boek is echter tot op heden niet verschenen.

Ruim dertig stukjes uit het boek dat u nu in handen houdt, zijn eerder gepubliceerd in *NRC Handelsblad*. De meeste zijn echter grondig herzien.

subjectief. We hebben een doorsnee uit het materiaal gemaakt en vervolgens voorrang verleend aan woorden die min of meer gangbaar zijn. Toch worden in dit boek ook enkele ongewone en verouderde woorden behandeld. De redenen daarvoor lopen uiteen. Zo is *quenast* met opname beloond omdat dit het enige overtuigende geoniem is met een *q*. Voor vaste verbindingen als *Leidse kaas* en *Spaanse vlieg* hebben we geen plaats ingeruimd. Bij uitzondering is *Zweeds wittebrood* opgenomen, omdat hier zo'n hardnekkige mythe aan ten grondslag ligt. Andere woorden, zoals *pharos*, een verouderd woord voor vuurtoren, zijn opgenomen vanwege het boeiende verhaal erachter.

Dit laatste raakt de essentie van dit boek, waarmee we twee zaken beogen. Allereerst hebben we geprobeerd te laten zien dat etymologie, de verklaring van de herkomst van woorden, *leuk* kan zijn. Sinds anderhalve eeuw verschijnen er in Nederland en België etymologische woordenboeken, waarvan de samenstellers bijna zonder uitzondering saaiheid lijken te hebben nagestreefd. Etymologen hebben een eigen taal ontwikkeld die zelfs voor deskundigen soms moeilijk te volgen is en die geen leek zal opwinden.

In de tweede plaats willen we met dit boek, net als met het in 1990 verschenen *Eponiemenwoordenboek*, bevorderen dat etymologen zich niet alleen bekommeren om de geschiedenis van het woord, maar ook om die van de zaak. Die twee zijn niet los te koppelen: pas door je te verdiepen in de zaak, kun je de herkomst van een woord echt goed doorgronden. Dit wordt in de etymologie wel onderkend, maar nog veel te weinig toegepast.

De beslissing om bij de lange lemma's diep te graven, heeft consequenties gehad voor de selectie. Soms moesten we woorden laten schieten omdat we er – vooralsnog – niet uit kwamen. Zo staat in tal van woordenboeken dat *satijn* in de 14de eeuw is genoemd naar de Chinese havenplaats Tzu t'ing of Tseu-tung. De etymologen verzuimen echter steeds nauwkeurig aan te geven waar de bedoelde plaatsen liggen. Door de westerse chaos in de schrijfwijze van Chinese namen valt zodoende zonder diepgaand onderzoek niet uit te maken om welke plaatsen het gaat. Zo ontbreken wel meer 'bekende' geoniemen in onze selectie; daar staan echter vele verrassingen tegenover.

Opbouw en verantwoording

1 Trefwoord

De trefwoorden volgen de spelling van de Grote Van Dale (1992[12]). Spellingvarianten worden doorgaans genoemd in de lopende tekst. De aanstaande algemene spellingherziening heeft geen invloed op de trefwoorden in dit boek; de meeste geoniemen zijn immers leenwoorden.

2 Datering

We hebben veel tijd gestoken in het dateren van woorden. Dateringen zijn van essentieel belang: het is nu eenmaal een heel verschil of een woord in 1600 of in 1950 is ontstaan of geleend. Bovendien zijn dateringen een belangrijk houvast bij woordhistorisch onderzoek: ze kunnen bijvoorbeeld een indruk geven van de reis die een woord door de diverse talen heeft afgelegd.

Voor het dateren van de buitenlandse vormen (zie punt 6 hieronder) hebben we dankbaar gebruik gemaakt van enkele standaardwerken. Voor het Engels vooral van de *Oxford English Dictionary*. Voor het Frans van de *Nouveau Petit Robert*, de *Dictionnaire étymologique et historique du français* (1993[2]) van Dauzat, en van Alain Rey's indrukwekkende *Dictionnaire historique de la langue française* (1994[2]).

De Duitse literatuur wijkt op dit punt af. Kluge geeft wel eens exacte dateringen, maar de meeste Duitse etymologische woordenboeken dateren niet of hanteren ruime marges ('eerste helft 19de eeuw'). Vele jaartallen bij Duitse vormen zijn dan ook het resultaat van bescheiden eigen onderzoek. We hebben ons daarbij beperkt tot naspeuringen in oude Duitse woordenboeken en encyclopedieën – hoofdzakelijk 19de-eeuwse werken.

Bij de dateringen van Nederlandse woorden hebben wij ons slechts een enkele maal beperkt tot het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Negentiende-eeuwse dateringen zijn meestal gebaseerd op eigen onderzoek. Verder hebben we gebruik gemaakt van het etymologische woordenboek van De Vries en De Tollenaere, van de aanvullingen daarop door F. Claes en natuurlijk van het *Middelnederlands* en het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* in wording.

Waar mogelijk zijn verschillende betekenissen apart gedateerd. Het jaartal staat dan achter de betekenis, bijvoorbeeld **zoeaaf** *Franse infanterist (1855); lid van Vaticaanse ordedienst (1863).*

3 **Brontaal**
Na de datering noemen we slechts de taal waaruit het Nederlands het woord rechtstreeks heeft ontleend. Meer informatie volgt meestal in de lopende tekst. Een enkele maal komt het voor dat een latere betekenis van een woord uit een andere taal komt. Dit is als volgt genoteerd: **geiser** *(1845, uit het IJslands) warme springbron (1845); waterverwarmingstoestel (1898, uit het Engels).*

4 **Betekenis**
Dit is geen verklarend maar een taalhistorisch woordenboek. De definities zijn daarom opzettelijk beknopt gehouden.

5 **Encyclopedische gegevens**
Het 'verhaaltje' gaat zowel in op de geschiedenis van het woord als op die van de zaak. Als etymologen het niet met elkaar eens zijn, geven wij de verschillende standpunten kort weer. Een **vet** woord in de lopende tekst verwijst naar een ander lang lemma in het boek. Meestal staat er ook nog z.a. (zie aldaar) bij. ***Vet-cursief*** is voorbehouden aan samenstellingen en dergelijke en aan verwante geoniemen, die in een kleiner korps aan het lange lemma zijn toegevoegd. Vet-cursief verwijst dus niet naar een andere plaats in het boek.

6 **Buitenlandse vormen**
Wij geven hier altijd de hedendaagse vorm in het Engels, Duits en Frans, gevolgd door het jaartal waarin dit woord voor het eerst is aangetroffen, tenminste als dit bekend is. Een enkele maal wordt ook een oudere buitenlandse vorm gegeven, als deze relevant is voor het verhaal, bijvoorbeeld: Engels *bungalow* (1659 *bunguloue*, 1784 *bungalow*).
Als er geen buitenlandse vorm is ingevuld, betekent dit dat we die niet hebben gevonden.
In principe worden alleen de etymologisch verwante vormen vermeld. Bij *bougie* staat dus niet dat de Duitsers dit een *Zünd-*

kerze noemen, want anders dan *bougie* gaat dat woord niet terug op de Algerijnse plaats Bugia. Dat bijvoorbeeld bij *bantamgewicht* toch de Franse tegenhanger *poids coq* wordt vermeld, komt omdat *bantam* en *coq* allebei haan betekenen.
Als een woord verschillende betekenissen heeft, die lang na elkaar zijn ontstaan, dan wordt dit bij de buitenlandse vormen op deze manier aangegeven: Frans *bougie* (1300 [kaars]; 1690 [medisch instrument]; 1888 [auto-onderdeel]).
We hebben enkele geoniemen opgenomen die nog niet in (buitenlandse) woordenboeken voorkomen, zoals *ebolavirus* en *lymeziekte*. De buitenlandse vormen voor die woorden hebben we nagezocht in elektronische bestanden van buitenlandse kranten.

7 **Verwante woorden**

Onder aan een aantal hoofdlemma's volgen – in een kleinere letter – verwante geoniemen. Zoals gezegd staan die ***vet-cursief***.

8 **Bronnen**

De bronnen zijn chronologisch gerangschikt. De titels zijn zo verkort dat ze makkelijk herkenbaar zijn. De bronnenlijst is zeker niet compleet. Wel is steeds de belangrijkste literatuur genoemd. Een *n* direct achter het paginanummer verwijst naar een noot op die pagina. WNT staat voor *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, OED voor *Oxford English Dictionary*. Omdat we gebruik hebben gemaakt van de cd-romversie van de OED, staan hierbij geen paginanummers. Bij het voortreffelijke *Leenwoordenboek* van Nicoline van der Sijs staan geen paginacijfers omdat dit bij het voltooien van ons manuscript nog niet in boekvorm beschikbaar was.
Als de informatie in een bepaalde bron niet bij het bewuste trefwoord zelf stond, is aangegeven onder welk trefwoord wij de informatie dan hebben gevonden. Zo staat er in het literatuurlijstje bij *perubalsem* bijvoorbeeld: OED (1993[2]) (*amicable*). Bij *amicable* is namelijk de vroegste Engelse bewijsplaats te vinden van *Balsam of Peru* (leve de cd-rom!).

Tot slot: een woordenboek schrijf je nooit alleen. Wij zijn dan ook velen dank verschuldigd, onder wie Margit Rem voor werk aan de databank, Arthur Sedee van de afdeling documentatie van *NRC Handelsblad* en P.A.F. van Veen, Leen Verhoeff en J. van Donselaar voor het aanleveren van lijsten met geoniemen. Rob Tempelaars trad met regelmaat op als onmisbare *cicerone* door het WNT. Milou Stockmann en Marlou de Wit zorgden ervoor dat alle informatie werd samengevoegd, gerangschikt en gearchiveerd en deden nader onderzoek. Daarnaast kregen wij hulp van onder meer Gerald en Carolien van Berkel, Har Brok, Monique Bullinga, Harry Cohen, Charles Coster, Alexander van den Eijnde, Albert Hoffstädt, Nop Maas, Ietse Meij, J.H. van Meurs, Fons Moerdijk, Hans Moll, Marijke Mooijaart, Wil Pijnenburg, Rob Rentenaar, Ed Schilders, Sophie Verburgh en J.L. Versteegh. Cato Hamburger had veel geduld en trad op als strenge eindredactrice, met een overtuigende afkeer van het woord 'meerdere'. Nicoline van der Sijs corrigeerde niet alleen de drukproef, maar gaf ook enkele waardevolle aanvullingen.

Heemstede – Amsterdam, augustus 1995

Ewoud Sanders, Jaap Engelsman

A

Abessijn

(1951, uit het Engels) huiskat van een bepaald slank, kortharig ras in wildkleur

Abessijnse katten hebben een lang en slank lichaam en een heel bijzondere vacht in goudbruine wildkleur. Wildkleur wil zeggen dat iedere haar twee of meer verschillende tinten heeft. Het resultaat is een prachtig zogeheten changeant-effect.

De Abessijnse kat is genoemd naar Abessinië (tegenwoordig Ethiopië) in Noordoost-Afrika. Of het ras daar werkelijk vandaan komt, is niet helemaal zeker. In het Westen zijn deze katten omstreeks 1870 voor het eerst gesignaleerd, en wel in Engeland. Hun verschijning wordt op twee manieren verklaard. Volgens de ene theorie is de Abessijn in Engeland gefokt, mogelijk door kruising met Egyptische katten. De naam Abessijn zou zijn gekozen bij wijze van associatie met het historische stamland van de huiskat, dat ten zuiden van Egypte moet worden gezocht. Maar volgens anderen is de Abessijnse kat omstreeks 1870 wel degelijk rechtstreeks uit Abessinië naar Engeland gebracht.

Deze poezenverplaatsing was – aldus de tweede verklaring – de spin-off van een internationaal conflict. In 1855 had een ambitieuze heerser in de streek Amhara in noordwestelijk Ethiopië zichzelf onder de naam Theodorus III uitgeroepen tot 'koning der koningen'. Halverwege de jaren zestig stond Theodorus op het toppunt van zijn macht. Hij knoopte diplomatieke betrekkingen aan met Engeland, maar na een voorspoedig begin werd in 1866 de Amhaars-Engelse verstandhouding lelijk verstoord. Theodorus zette toen namelijk enkele Britse afgezanten gevangen. Dat kon het *Empire* niet over zijn kant laten gaan. In 1868 trok een Engels expeditieleger van meer dan 30.000 man onder Sir Robert Napier van de Rode Zee naar de vesting Magdala, waar Theodorus zich had verschanst. Deze liet op het laatste moment de gevangenen vrij, maar dat baatte hem niet. Op 13 april 1868 namen

de Britten Magdala zonder veel moeite in, en ze lieten er geen steen op de andere. Theodorus maakte tijdens de bestorming een eind aan zijn leven. Zijn zoon Alamayahu werd, overeenkomstig Theodorus' wens, meegenomen naar Engeland en in **Rugby** (z.a.) op school gedaan, waar hij al in 1879 zou overlijden.

In mei 1868 vertrokken de Engelse troepen weer uit Abessinië. Behalve de zoon van de koning der koningen reisden – nog steeds volgens deze tweede theorie – ook een paar inheemse katjes mee naar Engeland. De vakliteratuur meldt dat een van de eerste in Engeland gesignaleerde Abessijnen 'Zula' of 'Zoela' heette, een naam die in kringen van Abessijnse katten ook nu nog in zwang is. Een verklaring voor deze naam wordt niet gegeven. Toch vormt juist die een directe schakel met Abessinië. Zula was namelijk het plaatsje aan de Rode Zee waar de Britse troepen zich voor de thuisreis inscheepten, het laatste stukje Abessijnse grond dat die katten ooit hebben gezien.

Engels *Abyssinian cat* (1876); Frans *abyssin* (1948).

Vergelijk **kartuizer**, **siamees**

De ***angorakat*** wordt gekenmerkt door zijn lange, zachte haren. De naam is voor het eerst gesignaleerd in het Frans, in de late 18de eeuw. Vermoedelijk dankt de kat zijn naam aan de overeenkomst van zijn haren met de vacht van de witte, langharige ***angorageit***, die ***angorawol*** levert. Die geit is op haar beurt genoemd naar de plaats van herkomst: Angora, tegenwoordig Ankara, de hoofdstad van Turkije. Volgens sommige bronnen zou echter ook de angorakat uit Klein-Azië afkomstig zijn. In elk geval is *angora* een algemene aanduiding geworden voor diverse langharige huisdieren, waarvan de fraaie ***angorakonijnen***, die ook angorawol leveren, wel de bekendste zijn.

De ***cyper*** of ***cyperse kat*** is een bekend standaardmodel onder de kortharige huiskatten: grijs met donkere strepen. De kat is in het Nederlands al zeker sedert de 16de eeuw onder deze benaming bekend. Hij heet ongetwijfeld naar het eiland Cyprus in de oostelijke Middellandse Zee, maar waarom is niet duidelijk. De typische tekening van de cyperse kat kwam al voor in het oude Egypte.

De ***Manxkat*** schijnt in de vorige eeuw voor het eerst te zijn opgemerkt op het eiland Man, een Brits kroondomein in de Ierse Zee (*Manx* betekent 'van Man'). Manxkatten kunnen diverse kleuren hebben. Ze onderscheiden zich door hun huppelende manier van lopen en vooral door het ontbreken van een staart.

Alle katten rollen graag door kattekruid (*Nepeta faassenii*) en eten ervan om hun maag te zuiveren. Een oude en gewestelijke naam voor dit

muntachtige gewas is ***neppe*** (vgl. Amerikaans-Engels *catnip*). Neppe is ontleend aan het Latijn, en zou teruggaan op het Etruskische plaatsje Nepete, thans Nepi, op zo'n 35 kilometer ten noorden van Rome.

ABESSIJN: *Ency. Brit.*[11] 1 (1910) 91-92 (*Abyssinia*) & 28 (1911) 1049 (*Zula*); M. Wright & S. Walters *The book of the cat* (London 1980) 76-77; OED (1993[2]).

agaat

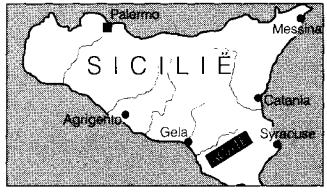

(±1266, uit het Frans) zeer hard kiezel- of kwartsgesteente

In het voorjaar van 1787 maakte een Duitse koopman die zich Johann Philipp Möller noemde, een rondreis over Sicilië. Hij was buitengewoon nieuwsgierig en hield aantekening van alles wat hij zag. Op 28 april proefde hij letterlijk de vruchtbare grond waaruit het graan zo rijkelijk opschoot – 'er zal weinig zand in zitten, hij knerst amper tussen de tanden' – waarna hij een korte beschouwing over de geologische oorsprong van deze bodem nogal abrupt afsloot met de opmerking: 'Een vermoeden omtrent de rivier de Achates zal morgen worden bevestigd.'

En de volgende dag? Geen woord. Maar hoewel Goethe – want dat was de ware naam van deze koopman – zijn *Italienische Reise* pas dertig jaar later te boek heeft gesteld en meteen daarop het oorspronkelijke reisdagboek heeft verbrand, valt toch wel te achterhalen welk vermoeden hij wilde bevestigen. Achates is namelijk de klassieke naam van het riviertje dat tegenwoordig gewoonlijk Dirillo (maar ook wel Acate) wordt genoemd en dat niet ver van het plaatsje Gela in het zuiden van Sicilië in de Middellandse Zee uitmondt. Wat ligt meer voor de hand dan dat Goethe, die de hele klassieke literatuur als reisgids voor Italië gebruikte, op 29 april 1787 de bevestiging heeft gezocht en gevonden van een mededeling van Plinius?

Deze had namelijk in 77 n.Chr. geschreven dat bij de Achates in Sicilië voor het eerst de stenen waren gevonden die in het Middelnederlands *achates* of *achaet* heetten, maar die we inmiddels kennen als *agaat*. In een ander hoofdstuk beschrijft Plinius trouwens nog een steen die naar een rivier is genoemd: het zwarte, gladde **git**, die bij Gagas (of Gagai) in Lycië werd gedolven.

Het vreemde is dat die laatste verklaring in vrijwel alle etymologische woordenboeken zonder tegenwerping is overgenomen; maar dat de agaat zo heet naar de Siciliaanse rivier Achates, dáár mogen taalkundigen graag een kanttekening bij plaatsen. Zo zou het logischer zijn als het woord agaat van Oosterse oorsprong was, want daar komen veel namen van edelstenen vandaan, luidt één bedenking. Ook is geprobeerd de steennaam af te leiden van het Semitisch, maar een echt bevredigend alternatief voor Plinius' verklaring is nog niet gevonden.
Overigens schreef Plinius dat agaten dan wel op Sicilië waren ontdekt, maar dat ze nadien nog op talloze andere plaatsen waren gevonden. 'Voorheen stond de steen in hoog aanzien', schrijft hij, 'maar nu helemaal niet meer.'
Wat niet wegneemt dat de agaat volgens hem over bijzondere eigenschappen beschikte. Zo zouden agaten uitstekend helpen tegen schorpioenesteken. 'Ik kan me goed voorstellen dat de stenen van Sicilië die eigenschap bezitten', aldus Plinius, 'want zodra een schorpioen de lucht van die streek inademt, verliest hij zijn gif.' In Perzië zouden agaten gebruikt worden om stormen en orkanen tot bedaren te brengen en rivieren te keren. 'Egaal gekleurde stenen maken een atleet onoverwinnelijk, zeggen ze', aldus Plinius.
Zeker is dat egaal gekleurde agaten zeldzaam zijn, want het voornaamste kenmerk van deze siersteen is dat hij als een toverbal uit een groot aantal verschillend gekleurde laagjes is opgebouwd. Overigens zijn vrijwel alle geslepen agaten kunstmatig gekleurd. Hierbij wordt een techniek gebruikt die de Romeinen al kenden.
Eeuwenlang werden agaten vooral gevonden in Idar-Oberstein, ten oosten van Trier. Maar omstreeks 1800 raakte de voorraad daar uitgeput. Sinds 1827 komen de meeste agaten uit het zuiden van Brazilië en Uruguay. De stenen die daar worden opgegraven zijn uitzonderlijk groot: soms zelfs meters lang. Agaat was lange tijd populair als halssierraad. Dit inspireerde Bilderdijk in 1781 tot de dichtregels:

O! ware ik u een halssieraad,
Of kostelijk kleinood, van jaspis of agaat:

Zo mogt ik 't zachte albast van uwen boezem strelen,
En dartel om uw' gorgel [= strot] spelen!

Niet minder belangrijk is dat er miljoenen knikkers uit agaat zijn gemaakt. De handel in agaat-knikkers bloeide in Oberstein al in de middeleeuwen. Omstreeks 1870 was er zoveel vraag naar, dat alleen daar al meer dan duizend mensen leefden van de knikkerindustrie.
Engels *agate* (1570); Duits *Achat* (±1200); Frans *agate* (13de eeuw).

Er zijn zeker een paar honderd mineralen genoemd naar hun vindplaats. Omdat de meeste daarvan slechts aan specialisten bekend zijn, volgt hier een kleine keuze (zie ook **labrador(steen)**).
Andesiet is door de Duitse geoloog en paleontoloog Christian Leopold Baron von Buch (1774-1853) afgeleid van de Andes, een van de voornaamste vindplaatsen van dit stollingsgesteente.
Beril is een doorschijnend of halfdoorschijnend mineraal, waarvan de naam door sommige etymologen wordt afgeleid van de Zuidindiase stad Belur, 200 kilometer ten noorden van Calicut. Uit geslepen, heldere stukken beril werden in de middeleeuwen in Italië de eerste ***brillen*** gemaakt. Het element ***beryllium*** is in 1798 door Nicolas Louis Vauquelin in beril ontdekt en ernaar genoemd.
Agaat bestaat in hoofdzaak uit het mineraal ***chalcedoon***. Sommigen leiden deze naam af van de stad Chalcedon, het huidige Kadiköy in Turkije. Anderen menen dat de Latijnse vorm *carc(h)edonia* wijst op de havenstad Carthago, van waaruit het mineraal indertijd zou zijn geëxporteerd.
Sardis of *sardius*, een variëteit van chalcedoon, is genoemd naar Sardis, de hoofdstad van Lydië. In het Latijn werd deze steen *lapis Sardius* 'Sardische steen' genoemd. De steen is oranje- of roodbruin van kleur en wordt ook *bloedsteen* genoemd. Van oudsher waren de oranje stenen uit Klein-Azië beroemd.
Ook ***sardonyx***, een uit lagen bestaande, veelkleurige onyx, komt van oorsprong uit de stad Sardis. De oorspronkelijke betekenis was 'onyx uit Sardis'. Sardonyx wordt vooral gebruikt om er cameeën van te snijden.
Volgens de Romeinse schrijver Plinius (1ste eeuw n.Chr.) heette de halfedelsteen ***topaas*** naar het eiland Topadzios in de Rode Zee, waar hij in grote hoeveelheden werd aangetroffen. Welk eiland Plinius precies bedoelde, is niet bekend. Bovendien wordt ernstig betwijfeld of hij met *topadzios* wel de steen op het oog had die wij nu kennen als topaas. Hoewel verschillende moderne etymologen zich nog aan Plinius houden, is topaas dus waarschijnlijk geen geoniem.

AGAAT: Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XXXVII, 54; Bilderdijk *Dichtw.* 9 (1781) 424; *Winkler Prins*[1] I (1870) 226-229; WNT I (1882) 2061-2063; Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912[2]) 11; WNT Suppl. I (1956) 815-817; Vries *Ned. etym. wdb.*

(1971) 10; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975[21]) 5; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991[15]) 59; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993[2]) 9; Dúdá & Rejl *Gr. mineralen ency.* (1993) 360; OED (1993[2]).

anjer, anjelier

(±1500 angelier; 1608 angier) bekende snijbloem en sierplant

In de zuidelijke uitlopers van de Alpen, deels in Zwitserland, deels in Italië, strekt zich het Lago Maggiore uit, waarvan A. Winkler Prins in 1877 de volgende beschrijving gaf: 'Hoogst bevallig zijn de boorden van dit meer; ten noorden en westen verheffen zich hooge granietgevaarten, die ten zuiden en oosten tot met wijngaarden beplante heuvels afdalen. Aan de helling dier heuvels ziet men fraaije villa's te midden van een weelderigen plantengroei en langs den waterzoom schoon gelegene dorpen, afgewisseld met olijfgaarden.' Niet bepaald een omgeving die herinnert aan de Tweede Anjeliersdwarsstraat. Maar taalkundig is er volgens de etymologische woordenboeken wel degelijk verband. Zij houden het erop dat de woorden anjelier en anjer teruggaan op het dorpje Angera, dat gelegen is aan de zuidoostelijke oever van het meer en dat reeds in de middeleeuwen enige bekendheid genoot.

De anjelier, die sinds 1967 in Nederland officieel anjer heet, is waarschijnlijk in de 12de eeuw door kruisvaarders uit het Midden-Oosten meegenomen naar Europa. Tussen 1200 en 1500 is deze exotische sierplant vanuit Italië en Frankrijk in het Nederlandse taalgebied ingevoerd, wellicht aanvankelijk onder de aan het Frans ontleende naam *violet(te)*. In de 16de eeuw kwamen daar, eveneens uit het Frans, de prachtige namen *giroffel* en *genoffel* bij, die in Zuid-Nederland en België in talloze regionale varianten voortleven. Intussen was er omstreeks 1500 nòg een naam voor dezelfde bloem gesignaleerd, *angelier*, waarin gemakkelijk het moderne anjelier te herkennen valt. Kort na 1600 kwam daar nog *angier* (anjer) bij.

Het zonderlinge is nu dat anjer en anjelier alleen in het Nederlands voorkomen; ze zijn niet, zoals bij de naam van een uitheemse plant te verwachten valt, aanwijsbaar aan een andere taal ontleend.

Tot 1891 had niemand daarvan wakker gelegen, maar in dat

jaar waren deze bloemennamen aan de beurt voor een gedegen historische behandeling in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal.* Redacteur De Vries kwam er in de beschikbare tijd niet uit. 'De oorsprong der beide namen, *anjer* en *anjelier*, is met de gegevens, die men tot dusverre bezit, niet te verklaren', moest hij bekennen. Een jaar later stierf hij. Zijn collega Kluyver zette het onderzoek voort. Jarenlang speurde hij naar aanknopingspunten in andere talen, tot hij ten slotte in 1898 een verklaring meende te hebben gevonden. Omdat nergens buiten het Nederlands verwante bloemennamen te vinden waren, zouden volgens Kluyver de namen anjer en anjelier wel eens op een plaatsnaam kunnen teruggaan. Die plaatsnaam moest dan wel – dat was een lelijke complicatie – een verklaring bieden voor beide namen. Na lang zoeken kwam Kluyver op Angera (vroeger ook wel Anghiera of Anghera geheten). Uit die plaats afkomstige anjers zouden in Nederland zoiets als 'genoffelen van Angiere' zijn genoemd, waarvan na verloop van tijd *angiere* zou zijn overgebleven, dat dan *anjer* werd. Het mooie was nu dat Angera behalve een Italiaanse ook een Latijnse naam had, die Angleria luidde. Latijn was in die tijd de internationale voertaal van de geleerde wereld, dus plantkundigen zouden anjers uit Anghiera *caryophylli anglerii* hebben genoemd. In de volkstaal kon hieruit na verloop van tijd door verkorting en verbastering de vorm anjelier zijn ontstaan. Bovendien lag Angera in Italië, van waaruit deze bloemen West-Europa hadden bereikt.

Tot zover de theorie van Kluyver, die overigens niet zonder bezwaren is. Critici hebben erop gewezen dat tussenvormen als 'genoffelen van Angiere' en *caryophylli anglerii* nooit zijn aangetroffen. Daar komt bij dat niet zeker is of in het plaatsje Angera in de middeleeuwen eigenlijk wel anjers werden gekweekt of verhandeld. Maar niemand heeft nog een betere verklaring gevonden. We houden we het er dus maar op dat typisch Nederlandse verschijnselen als het Anjerfonds en de Tweede Anjeliersdwarsstraat hun naam danken aan een van de 'schoon gelegene dorpen' aan het Lago Maggiore.

ANJER: *Winkler Prins*[1] 9 (1877) 632; WNT II[1] (1898) 486-489; A. Kluyver, '*Anjer* en *anjelier*', in: *TNTL* 17 (1898) 147-160, 320; J.W. Muller, 'Nog iets over *anjer* en *anjelier*', in: *TNTL* 17 (1898) 262-268; WNT Suppl. I (1956) 1171-1172; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971)

16-17; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991[15]) 62; Brok *Bloemnamen* (1991) 17, 19, 31-33, 40-42, 50, 223-225; F. de Tollenaere, bespr. van Brok *Bloemnamen*, in: *Taal en Tongval* 45 (1993) 96-97; F. de Tollenaere, 'Etymologica: "angelier"', in: *TNTL* 109 (1993) 166-168.

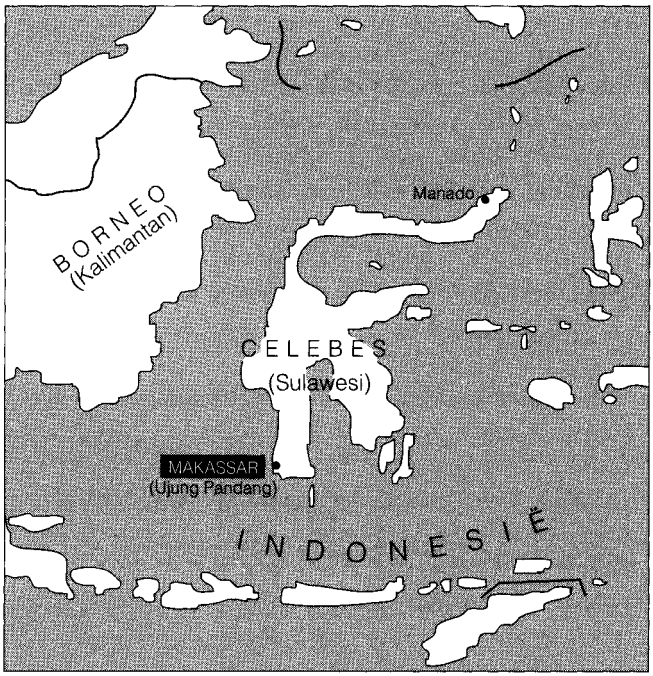

antimakassar

(1856, uit het Engels) kleedje over rugleuningen

Antimakassar is een woord dat je vooral verwacht in een roman. 'Vader leunde achterover in zijn fluwelen fauteuil en nestelde zijn hoofd behaaglijk tegen de vaalwitte, gehaakte antimakassar.' Zo'n soort zin, die je vooral zult vinden in een 19de-eeuwse roman, want die eeuw zag de geboorte van dit woord en de bloei van het kleedje.

Antimakassar is een samenstelling van het Griekse *anti,* tegen, en *makassar(olie).* Sinds het begin van de 19de eeuw waren er twee soorten makassarolie op de markt. De echte makassarolie was afkomstig van Makassar, een koninkrijk op de zuidwestpunt van het eiland Celebes (tegenwoordig Sulawesi geheten). A. Winkler Prins omschreef makassarolie in zijn encyclopedie als 'eene soort van plantaardige boter met eene

lichtbruine kleur en een ranzigen reuk, die door koking verkregen wordt uit de zaden van *Schleichera trijuga Willd.*' De andere makassarolie was een haargroeimiddel dat in Engeland werd geproduceerd door de firma Rowland & Son. 'Dit praeparaat is niets anders dan olijven- of amandelolie', schamperde Winkler Prins, 'met welriekende oliën vermengd en met alkannawortel rood gekleurd.' Het middeltje werd echter 'grandiloquently advertised' en de fabrikanten beweerden dat het was samengesteld met ingrediënten uit Makassar. In 1809 schreef A. Rowland jr. een *Essay on [...] the Human Hair, with Remarks on the Virtues of the Macassar Oil.*
Rowland & Son deponeerden 'Macassar Oil' als een handelsmerk, maar dit mocht niet baten, want al gauw werd het gebruikt als soortnaam voor allerlei smeerseltjes uit het Verre Oosten. In 1819 schreef Byron in *Don Juan*: 'In virtues nothing earthly could surpass her,/ Save thine "incomparable oil", Macassar!' (In deugden boog zij slechts voor 't monopolie/ Van uw, Makassar, 'weergaloze olie!'). Omstreeks 1830 was makassarolie in heel Europa een begrip. Een van de velen die ontdekten dat het als haargroeimiddel niets voorstelde was een jongeman die in 1846 werd opgevoerd in een gedicht van W.J. van Zeggelen. De jongen probeert wanhopig een baard te kweken:

Macassar-oil, gras d'ours, pommade de Lion,
Met *nigritine* en *cosmétique*,
Hij had met taai geduld beproefd;
Maar vruchtloos bleken alle zeepen en pommaden!
[...] Vergeefs ging 't staal hem daaglijks langs de koonen,
En zeepte hij zich 't vel volhardend in;
Geen enkel dokument mocht 's jonkmans ijver kronen,
Als donzig zij' bleef kaak en kin.

De meeste mannen smeerden makassarolie echter niet op hun kin, maar in hun haar. Wat moest de propere huisvrouw daartegen beginnen? Juist, een *antimakassar* haken. Vanaf ongeveer 1850 werden de rugleuningen van stoelen, canapés en sofa's hiermee beschermd. Over de kwaliteit van dit haakwerk worden we geïnformeerd door de *Encyclopaedia Britannica*,

die de kleedjes in 1910 een apart trefwoord gaf. 'De oorspronkelijke antimakassars waren vrijwel altijd wit en gehaakt; ze waren stug, hard en oncomfortabel. In het derde kwart van de 19de eeuw werden ze eenvoudiger en minder smakeloos, en gemaakt van zacht materiaal, meestal gekleurde wol of zijde.'

Voor de bewoners van Makassar was de export van de echte makassarolie overigens niet erg belangrijk. Ooit was Makassar een van de machtigste staten in de Indische Oceaan, maar later, nadat het eiland aan het eind van de 17de eeuw door de Nederlanders was bezet, verloor het alle invloed. Omstreeks 1850 meldde het *Algemeen noodwendig Woordenboek der Zamenleving*: 'De inwoners [van Makassar] zijn wel de beschaafdste en ondernemendste, maar ook de roofzuchtigste van alle Maleijers; zij drijven voornamelijk handel in schildpadden en vogelnestjes.'

In 1970 stond Makassar te boek als de voornaamste uitvoerhaven van rotan. Van makassarolie was toen allang geen spoor meer te bekennen.

Engels *antimacassar* (1852).

Byron *Don Juan* I (1819) XVII; Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 2 (1843) 1011; *Alg. Ned. ency. besch. stand* 9 (1867) 325; *Winkler Prins*[I] 10 (1878) 328; *Ency. Brit.*[II] 2 (1910) 127; WNT Suppl. I (1956) 1277; J. Stevens Cox *Dict. of hairdressing & wigmaking* (1984[2]) 99-100; OED (1993[2]).

B

badminton

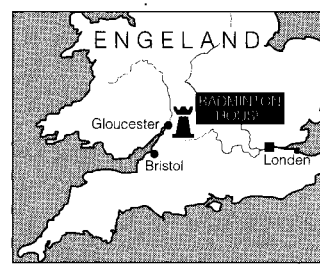

(1915, uit het Engels) soort tennis met een shuttle

Volgens L. de Wolff (1951) dankt Nederland de introductie van het badminton aan A. den Hoed uit Schiedam. Omstreeks 1920 had Den Hoed de sport leren kennen in Ierland. Elf jaar later was hij

een van de oprichters van de Nederlandse Badminton Bond. De sport is genoemd naar Badminton House, het kasteel van de hertog van Beaufort in Avon, voorheen Gloucestershire. Het was hier dat het eerste spelletje badminton werd gespeeld.

Over de precieze gang van zaken lopen de meningen uiteen. Volgens sommigen is de uitvinding van het badminton te danken aan een regenbui. In 1860 gaf de hertog van Beaufort een tuinfeest. De kinderen amuseerden zich met een oeroud spelletje dat vroeger in Nederland bekendstond als *vederbal* en in Engeland als *battledore* of *shuttlecock*. Met paletjes sloegen zij een met leer overtrokken en met veertjes versierd balletje van kurk naar elkaar over. Door slecht weer dreigde alles ineens mis te lopen. Maar vindingrijke gasten spanden een net in de hal van Badminton House, namen het kinderspeelgoed in beslag en voilà, *badminton* was een feit. Een van de feestgangers vertrok later naar India, zo vervolgt deze geschiedenis, waar hij het spel introduceerde.

Waarschijnlijker is echter dat het spelletje met pluimbal en racket omstreeks 1873 voor het eerst op een feest te Badminton House werd gespeeld door Engelse officieren die de sport in India hadden leren kennen. Volgens sommigen zou het daar *poon* worden genoemd, maar het kan goed zijn dat hier sprake is van verwarring met de Indiase plaats Poona, waar de badmintonregels voor het eerst werden vastgelegd. Anderen situeren deze mijlpaal te Karachi – wat bewijst dat de prehistorie van het badminton nooit goed in kaart is gebracht.

Zeker is dat het spel in Engeland aanvankelijk vooral werd gespeeld in Bath en Cheltenham en andere plaatsen waar gepensioneerde kolonialen samenkwamen. Het spel won echter snel aan populariteit. In 1895 werd de Badminton Association opgericht en in 1899 werden de eerste kampioenschappen uitgeschreven. Er verscheen een *Badminton Magazine* en een *Badminton Gazette* en binnen korte tijd raakte het spel ook buiten Engeland bekend. Amerika liep wat dit betreft voorop. Al in 1878 werd in New York een badmintonclub opgericht. Alleen mannen en meisjes die 'goodlooking' èn ongebonden waren, werden toegelaten.

Nederland zag badminton aanvankelijk als een puur Britse aangelegenheid. De Winkler Prins maakte er in 1915 melding van, naar het lijkt met enige verbazing: 'In Engeland bestaat zelfs een "Badminton Association".' In 1938 omschreef een woordenboek badminton als een 'soort van tafeltennis'. En in 1948 meldde de Winkler Prins: 'In Nederland is er omstreeks 1930-1935 een vleug van belangstelling geweest, met bezoek van bekende spelers, doch opgang heeft het spel hier nog niet gemaakt, vnl. door gemis aan goede spelgelegenheid.'
Waarschijnlijk is dit de verklaring waarom het zo lang duurde voordat onze handwoordenboeken dit woord opnamen. Van Dale vermeldt badminton pas sinds 1950, Koenen sinds 1952 – ruim dertig jaar nadat A. den Hoed het spel uit Ierland meenam naar Schiedam.
Engels *badminton* (1874); Duits *Badminton*; Frans *badminton* (1882).
Vergelijk **rugby**

Peek & Aflalo *Ency. sport games* (1900); *Ency. Brit.*[11] 3 (1910) 189-190; *Winkler Prins*[4] 2 (1915) 486; *Oosthoek ency.*[2] 2 (1932) 75; Brandt *Het vreemde woord* (1938[2]) 76; *Winkler Prins*[6] 3 (1948) 36; De Wolff *Sport ency.* (1951) 122; Arlott *Oxf. Comp. Sports & Games* (1975) 42-43; *Ency. Brit*[15] 18 (1981) 139; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993[2]) 87; OED (1993[2]).

balaclava

(±1970, uit het Engels) bivakmuts; brandvrije kap voor autocoureurs

Iedere Britse scholier weet waar het woord *balaclava* vandaan komt. De naam van deze bivakmuts is verbonden met de even heldhaftige als zinloze dood van 247 Engelse cavaleristen.
Balaclava is een kleine havenstad op de Krim. Het ligt in een vallei ten zuidoosten van Sebastopol. Tijdens de Krimoorlog coördineerden de Engelsen van hieruit hun aanvallen op de Russen.
In de vroege ochtend van 25 oktober 1854 openden de Russen de aanval op Balaclava. Zij verdreven de Turken – bondgenoten van de Engelsen – van de hellingen van de vallei, maar werden in het dal tegengehouden door de Engelsen en de Fransen. De Russen trokken zich aan het eind van de vallei

terug op de hellingen en brachten de op de Turken veroverde kanonnen in stelling.
Dit was al gebeurd toen de Britse opperbevelhebber Lord Raglan de lichte cavalerie, de zogeheten *Light Brigade*, opdracht gaf te verhinderen dat de Russen de Turkse kanonnen in beslag namen. De opdracht was dubbelzinnig verwoord en de officier die de order in het veld in ontvangst nam, vroeg tot twee keer toe wat precies de bedoeling was: de kanonnen waren immers al in Russische handen. Maar orders waren orders, ook toen al, en kort daarop vielen 673 cavaleristen de Russen frontaal aan. Zij reden als het ware een hoefijzer binnen en werden zowel van voren als van opzij zwaar beschoten. Resultaat: binnen twintig minuten vonden in de vallei van Balaclava 247 cavaleristen en 497 paarden de dood. Naderhand verklaarde Raglan dat zijn order verkeerd was begrepen.
De Franse generaal Bosquet, die de aanval gadesloeg, zou hebben gezegd 'C'est magnifique, mais ce n'est pas la guerre'.
In Engeland maakte de heldhaftige aanval echter grote indruk. Binnen een paar weken publiceerde Alfred Tennyson zijn befaamde gedicht 'The Charge of the Light Brigade', met daarin de regels:

Their's not to make reply,
Their's not to reason why,
Their's but to do and die:
Into the valley of Death
Rode the six hundred.

Wat heeft dit alles nu te maken met de bivakmuts? Hoewel de winters op de Krim bitter koud zijn, hebben historici op afbeeldingen van de Krimoorlog geen soldaten kunnen vinden die een dergelijke muts droegen. Veel soldaten lieten tegen de kou hun baard staan. Toen zij later ongeschoren huiswaarts keerden, raakten baarden in de mode. Deze baarden zouden aanvankelijk *balaclava* zijn genoemd.
Andere bekende kledingstukken waren wel gedragen in de Krimoorlog. James Thomas Brudenell, de zevende graaf van Cardigan (1797-1868), leidde de aanval van de lichte cavalerie. Uit eigen zak had Cardigan eerder zijn huzaren uitgerust met

een wollen vest, dat in 1855 in Engeland in de mode raakte onder de naam *cardigan*. Omdat Lord Raglan (1788-1855) bij Waterloo een arm had verloren, droeg hij een jas waarvan de mouwen één geheel vormden met de rest van het kledingstuk. Ook deze *raglanjas* kwam in 1855 in Engeland in de mode, later gevolgd door de bekende *raglanmouw*.
De bivakmuts die balaclava wordt genoemd, is waarschijnlijk pas omstreeks 1880 in Engeland ontstaan. 'Zonder twijfel dankt de muts zijn naam aan de gedachte dat hij zeer nuttig en geliefd zou zijn geweest ten tijde van Balaclava', aldus Viney (1984). Partridge (1949) legt een vergelijkbaar verband. In ieder geval behoorde de bivakmuts al snel tot de standaarduitrusting van soldaten en bergbeklimmers.
Later, tijdens de felle demonstraties in Parijs in de jaren zestig, werd de muts veel door protesterende studenten gedragen. Daarna gold de bivakmuts een tijdje als een 'modieus gegeven'. In de autosport is een balaclava reglementair verplicht. Het gaat hier niet om een gewone bivakmuts, maar om een brandvrije kap die alleen de ogen en in sommige gevallen ook de neus vrijlaat. Dat de Grote Van Dale alleen deze betekenis noemt, doet weinig eer aan de heroïsche geschiedenis van de balaclava.
Engels *Balaclava (helmet)* (1881).

In het Frans kreeg een lange jas met capuchon zoals die tijdens de Krimoorlog door officieren werd gedragen, de naam *criméenne*. Het Engels kent bovendien *crimean shirt* (1862) voor een stevig, wijd hemd dat later geliefd was bij Australische kolonisten. Eveneens van de Krim afkomstig is het ***krimmer***. Sinds het begin van de 19de eeuw wordt hiermee een grijze, fijne bontsoort aangeduid die is gemaakt van de huid van lammeren uit de Krim. Voorheen stond het te boek als een kostbare bontsoort, maar volgens kenners behoort het nu tot de middenklasse.

BALACLAVA: *Alg. Ned. ency. besch. stand* 2 (1865) 262; *Winkler Prins*[I] 2 (1871) 72; *Ency. Brit.*[II] 2 (1910) 234; Partridge *Name into word* (1949) 34; Viney *Magenta, Marathon, Mecca* (1984) 7; Verhoeff 'Namen van kledingstukken [...] uit de militaire sfeer', in: *Ons Leger* (juni 1985) 31; O'Hara *Mode ency. (1989)* 27; *Merriam-Webster new book of word hist.* 52-53; OED (1993[2]); *NRCH* 7.9.1994.

bantamgewicht

(1933, uit het Engels) gewichtsklasse in sport
Bantam is een stad op West-Java, in het gebied Bantam, aan

de Baai van Bantam. Hier maakten de Nederlanders voor het eerst kennis met de Indische archipel: vier schepen van de Compagnie van Verre gingen er op 22 juni 1596 voor anker. Voor de komst van de Europeanen was Bantam (toen nog Banten geheten) al een drukbezochte havenstad en de hoofdstad van het sultanaat Bantam. Er werd op grote schaal in peper gehandeld. De Hollanders bouwden er een fort, pakhuizen en een factorij. Maar nadat de handel naar Batavia was verplaatst, raakte Bantam in verval.

Vanuit Bantam werd in de eerste helft van de 18de eeuw een hoenderras naar Europa uitgevoerd. Het is niet duidelijk of dit ras inheems was in Bantam, of dat de hoenderen oorspronkelijk uit Japan kwamen. In het Engels werden ze in ieder geval *bantams* genoemd. Het ging om kleine hoenderen met veren op hun poten.

Ondanks hun kleine formaat waren de bantam*hanen* zo strijdlustig dat ze veel werden gebruikt bij hanengevechten. Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw werd *bantam* in het Engels dan ook overdrachtelijk gebruikt voor iemand die klein en vechtlustig was – voor *haantjes* kortom.

De 18de eeuw bracht in Engeland naast de bantams ook de renaissance van de bokssport. De Grieken en Romeinen hadden wat gebokst, maar daarna was deze vechtsport in onbruik geraakt. Vanaf 1700 gingen de Engelsen er echter stevig tegenaan. Ze vochten op kermissen en in zaaltjes, voor geld en met de blote vuist. Alles was toegestaan en het ging er bloederig aan toe.

De eerste beroemde Engelse bokser was een zekere James Figg, die zich in 1719 uitriep tot kampioen van Engeland èn van de wereld. Hij wist deze titel zeker vijftien jaar te behouden. Jack Broughton (1704-1789) was de eerste die de bokssport veredelde. Boksen en worstelen liepen aanvankelijk in elkaar over, maar Broughton gebruikte alleen zijn vuisten. Terecht, zo bleek, want hij was kampioen van 1740 tot 1750.

Pas in de 19de eeuw werd de bokssport echt gereguleerd, vooral door Lord Queensberry (1844-1900). Kopstoten, bijten, trappen en slaan onder de gordel werden officieel verboden en er werden verschillende gewichtsklassen ingesteld (voordien stonden er soms boksers in de ring die 25 kilo in

gewicht scheelden). Kleine boksers stonden toen al bekend als *bantams*, dus de benaming *bantam weight* lag voor de hand. Boksers in deze klasse mogen tussen de 50,802 en 53,524 kilo wegen. Wegen ze minder, dan behoren ze tot de 'vlieggewichten'; zijn ze zwaarder, dan komen ze uit bij de 'vedergewichten'. In totaal bestaan er zeven gewichtsklassen.
Nederland maakte pas aan het eind van de 19de eeuw kennis met boksen. Dit was vooral te danken aan de Britse bokser Henry J.J. Placké, die zich in 1897 in Amsterdam vestigde. In 1900 werd het eerste kampioenschap van Amsterdam uitgeschreven en in 1902 het eerste kampioenschap van Nederland. Zesentwintig jaar later, in 1928, werd de Rotterdamse bokser Bep van Klaveren olympisch kampioen. Kampioen vedergewicht, niet *bantamgewicht.*
Engels *bantam weight* (1884); Duits *Bantamgewicht*; Frans *poids coq* (1924).

Paulus *Ency. v. Ned.-Indië*[2] I (1917) 166-167; *Winkler Prins*[4] 3 (1915) 673; *Winkler Prins*[5] 3 (1933) 688-692; *Ency. Brit.*[15] 3 (1981) 91-96 *(boxing)*; Flexner *Listening to America* (1984) 113; Veen *Etym. wdb.* (1989) 85; OED (1993[2]).

barnevelder

(1933) bepaald hoenderras
In de vaderlandse geschiedenis geniet het Gelderse dorp Barneveld vooral bekendheid door de zelfopoffering van Jan van Schaffelaar, die in 1482 van de torentrans zou zijn gesprongen om zijn krijgsmakkers te redden. De internationale doorbraak van Barneveld volgde omstreeks 1930. Volgens diverse naslagwerken was Barneveld indertijd wereldberoemd vanwege de daar gefokte kippen, die bij ons bekendstonden als *Barneveldhoenders, Barnevelder-kippen* of simpelweg *barnevelders.*
Omstreeks 1850 begon men in Barneveld met het kruisen van boerenkippen met Aziatische rassen. Dit waren achtereenvolgens de *Cochin*, de *Brahma* en de *Langshan* – allemaal hoenderen die naar plaatsnamen zijn genoemd (zie hieronder). Vooral de Langshan, die omstreeks 1871 uit China was geïmporteerd, had veel invloed op de barnevelder. Het resultaat was een zwartbruine kip die het hele jaar door legt, ook in de

winter, en zo'n tweehonderd grote donkerbruine eieren per jaar produceert. Bruine eieren stonden indertijd in hoog aanzien, want die bleven langer vers, dacht men.
In 1906 werd de barnevelder officieel erkend. De kippen werden daarna geëxporteerd naar onder andere Duitsland, Engeland, de Verenigde Staten, Canada, Indonesië, Australië en Nieuw-Zeeland. Barneveld zelf ontwikkelde zich tot het centrum van de Europese eierhandel. Net voor de Tweede Wereldoorlog produceerde men daar al 110 miljoen eieren per jaar.
Toch was de bloeitijd van de barnevelder toen eigenlijk al voorbij. Een en ander was het gevolg van ziekten, te veel inteelt en concurrentie van Amerikaanse kippenrassen. Omstreeks 1950 werd nog een poging gedaan het ras op te peppen door het te kruisen met een Franse bruine-eierenlegger, maar de barnevelder was toen al ruim voorbijgestreefd door andere rassen. Tegenwoordig wordt de barnevelder alleen nog voor de sport gefokt. Een bronzen beeldje van de kip in het winkelcentrum van Barneveld herinnert aan betere tijden.
Engels *Barnevelder* (1936), *Dutch All Browns.*
Vergelijk **leghorn**

Er zijn veel meer hoenderrassen genoemd naar plaatsnamen, waaronder de ***ancona***, een zwartbonte kip, zo genoemd naar de Italiaanse havenplaats Ancona. Van hieruit werd het dier omstreeks 1850 naar Engeland verscheept. Ancona's waren beroemd om hun grote eieren.
De ***bantam*** of *bantammer* heet zo naar Bantam op West-Java, van waaruit deze kip naar Europa werd uitgevoerd. Zie verder bij **bantamgewicht**.
De ***brahma*** of *brahmapoetra* is inheems in India in een landstreek aan de rivier de Brahmapoetra. In 1850 werd het dier vanuit de Verenigde Staten naar Engeland gebracht, waar het werd aangeboden aan koningin Victoria. De kippen lieten zich gemakkelijk vetmesten en waren goede leghennen.
Ook de ***Cochin*** of *Cochinchinakip* liet zich makkelijk vetmesten. Met Cochin-China werd vroeger de zuidelijkste regio van het tegenwoordige Vietnam aangeduid: de streek ten zuiden van Ho Chi Minhstad, het vroegere Saigon. Van hieruit werd dit hoenderras omstreeks 1860 naar Europa verscheept.
De ***Langshan*** is een zwarte kip die in 1871 vanuit Langshan naar de Verenigde Staten kwam. Langshan is een vlek zo'n honderd kilometer ten NNW van Shanghai, bij de plaats Nantong. Via Engeland kwamen deze kippen omstreeks 1920 in Nederland terecht.
De ***minorcakip*** werd omstreeks 1830 van het Spaanse eiland Minorca

naar Engeland uitgevoerd. Anderen menen dat Franse ballingen de kip al omstreeks 1780 in Engeland introduceerden. Minorca's leggen grote witte eieren en zijn zelden broeds.
De ***Orpington*** werd in 1875 in Orpington in Kent gefokt door een zekere William Cook. De kippen zijn zwart of geelwit en staan te boek als goede braadhoenders die ook 's winters vrij veel eieren leggen. In Nederland werden ze vooral gefokt voor de sport.
De ***welsummer*** ontstond rond de eeuwwisseling in Nederland en werd gefokt in Welsum, Terwolde, Olst, Wijhe en Epe. Het dier legde grote bruine eieren, maar omdat dit er 's winters niet genoeg waren, werd het ras nooit echt populair.
De ***wyandotte*** werd omstreeks 1935 veel in ons land gehouden. Deze kip legt veel eieren, ook in de winter, en levert goed mals vlees. De kip werd omstreeks 1877 in Amerika gefokt en genoemd naar de Wyandotte-Indianen uit Ontario. Niet lang na de introductie van dit ras zouden deze Indianen zijn uitgestorven, zo verklaart de hoenderliteratuur deze vernoeming.
Het ***Yokohamahoen***, ten slotte, is een enorme sierkip die omstreeks 1870 vanuit de Japanse havenstad Yokohama naar Europa werd verscheept. De staart van een yokohama kan wel 1,20 m lang worden.

BARNEVELDER: *Kath. ency.*[1] 3 (1933) 818; *Winkler Prins*[5] 2 (1933) 667; *Kath. ency.*[2] 3 (1949) 934; *Avicultura* 11.11.1991, p. 30-32; OED (1993[2]) (*auto*[1]); Gonny Koot, 'Barnevelder is ongeveer een eeuw oud', in: *Algemeen Dagblad* 26.1.1995; Mededeling dhr. Egbers, secretaris v.d. Barnevelderclub.

basalt

(1778, uit het Frans) zeer hard vulkanisch gesteente

Basalt is een zeer hard, donker gesteente van vulkanische oorsprong, dat per vierkante centimeter wel drieduizend kilo kan dragen – zeg maar een flinke bestelwagen. Omdat basalt bovendien in de natuur voorkomt in praktische, potloodvormige zuilen die zich gemakkelijk op lengte laten hakken, is het de ideale bekleding voor zwaarbeproefde oppervlakken als kaden en beschoeiingen. Daarvoor wordt het sedert het begin van de vorige eeuw veelvuldig gebruikt.
In de literatuur van de Lage Landen is de symboolwaarde van dit sombere, stugge materiaal niet onopgemerkt gebleven. Anna Blaman (1905-1960) schreef in 1941: 'Dat is een worsteling van een verdrinkende tegen bazalt. Er is geen houvast, met alle liefde niet, al worstel je, al smeek je. Je glijdt af en verdrinkt.' En P.C. Boutens (1870-1943) dichtte ooit: 'Hoe over 't brandend blind bazalt/ Vind ik den weg naar Lethe? –/ O alles te vergeten/ Eer de avond valt!'

In een verder verleden hield men met basalt geen natuurlijke, maar menselijke vijanden op afstand: de Romeinen bouwden vestingmuren van blokken basalt, waarvan sommige nu al tweeduizend jaar lang het verval trotseren. Lang is gedacht dat zij deze steen *basaltes* noemden. Dat woord is bekend uit de *Natuurlijke Historie* van Plinius, die sinds de 16de eeuw ijverig werd bestudeerd. Vele moderne talen hebben sindsdien *basaltes* geleend in de vorm basalt. Toen dit woord goed en wel ingeburgerd was, ontdekte men dat de vorm *basaltes* op een vergissing berustte. Van de meeste teksten uit de oudheid, ook die van Plinius, zijn geen originelen bewaard gebleven. Wij kennen ze uit middeleeuwse, met de hand geschreven kopieën. Bij dat overschrijven werden natuurlijk fouten gemaakt, en pas in 1831 bleek na tekstvergelijkingen dat er bij Plinius oorspronkelijk niet *basaltes* had gestaan, maar *basanites*, dat teruggaat op het Griekse *basanitès (lithos)* of *basanos* 'basan-steen'.

In de oudheid was basalt veelal afkomstig uit Egypte. Vele taalkundigen hebben dan ook daar de oorsprong van het woord gezocht, en meenden deze te hebben gevonden in de Egyptische gesteentenaam *bahan*. Volkomen bevredigend was deze verklaring niet, want het was niet duidelijk hoe *bahan* in het Grieks de vorm *basanos* had kunnen krijgen.

Later is een heel andere verklaring voorgesteld: het Griekse *basanitès (lithos)* kan worden opgevat als 'steen uit Basan'. Basan is de vroegere naam van een gebied in Syrië, ten oosten van het Meer van Tiberias. Wie vertrouwd is met de Bijbel, zal de naam meteen herkennen, bijvoorbeeld uit psalm 68: 'de berg Basan is een berg Gods, de berg Basan is een bultige berg'. De vraag is natuurlijk: was of is er basalt in Basan? De *Christelijke encyclopaedie* gaf hierop in 1925 een duidelijk antwoord. Met nadruk worden de 'zwarte basalthuizen, poorten en deuren' beschreven, die 'nog heden de bewondering der reizigers' opwekken. Niet minder dan zestig ommuurde steden hebben de Israëlieten hier indertijd ingenomen (Deut. 3:4). Als die allemaal uit de lokale steen waren opgetrokken, hebben zij er een zware dobber aan gehad.

Engels *basalt* (1694); Duits *Basalt* (18de eeuw); Frans *basalte* (1553).

Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XXXVI, 11; *Christelijke ency.* I (1925) 239-240; M. Niedermann, 'Ghost words', in: *Museum Helveticum* 2 (1945) 127-128; Vrind e.a. *Natuursteen* (1947²) 78-80; Frisk *Griechisches etym. Wtb.* I (1960) 222; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 34; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 69; OED (1993²).

bauxiet

(1871, uit het Frans) aardachtig mineraal

Weinig mineralen zijn zo bekend als bauxiet. Dat komt ongetwijfeld omdat het de belangrijkste grondstof is voor aluminium, een metaal dat we nu associëren met vliegtuigen en schuifpuien, maar dat aanvankelijk, in het laatste kwart van de 19de eeuw, werd gebruikt voor sieraden, gedenkpenningen, bestek en sextanten. Bauxiet heet zo naar het Franse plaatsje Les Baux-de-Provence, in de wandeling kortweg Les Baux genoemd. Het ligt 19 kilometer ten noordoosten van Arles, in het departement Bouches-du-Rhône. In de omgeving van Les Baux komen harde aardlagen voor, die men altijd voor versteende rode klei had gehouden. In 1821 ontdekte de Franse mineraloog Pierre Berthier (1772-1861) echter dat de lagen in feite bestonden uit een verweerde steensoort.

De monsters die hij onderzocht bleken 52 procent aluminiumoxyde te bevatten, 27,6 procent ijzeroxyde en 20,4 procent water. Berthier noemde het 'alumine hydratée de Beaux', ofwel gehydrateerde aluminium uit Beaux. De Franse geoloog P.A. Dufrénoy maakte daar in 1847 *beauxite* van, wat in 1861 door de Parijse scheikundige E.H. Sainte-Claire Deville werd gewijzigd in *bauxite.* Sainte-Claire Deville was in 1861 de eerste die erin slaagde zuiver aluminium af te scheiden. Maar de techniek die hij gebruikte was erg duur, en in het begin was aluminium dan ook zeer kostbaar – voor één pond betaalde men in Nederland omstreeks 1870 1400 gulden. Pas nadat de Amerikaan Charles Martin Hall er in 1886 in was geslaagd het produktieproces aanmerkelijk goedkoper te maken, werd aluminium op grote schaal geproduceerd en werd bauxiet een uiterst belangrijke grondstof.

Voor Les Baux luidde de ontdekking van het bauxiet geen nieuw leven in. Het stadje was ontstaan rond een prachtig slot, boven op een rots. In de middeleeuwen was het een

belangrijke plaats geweest, met zo'n vierduizend inwoners. Maar in de 16de eeuw had de Franse koning opdracht gegeven Les Baux met de grond gelijk te maken, nadat het zich onder de familie De Manville had ontwikkeld tot een protestants bolwerk. Daarna was het nooit meer goedgekomen.
Toen Berthier in 1821 in de buurt van Les Baux zijn spade in de grond stak, woonden er 1531 mensen in het stadje. De winning van bauxiet bracht uiteindelijk veel werk voor de streek, maar in 1901 telde Les Baux nog maar 123 inwoners. Het was een dode stad geworden, en dat bleef zo tot het werd uitgeroepen tot een van de schilderachtigste ruïnes van Frankrijk.
Tegen die tijd was de winning van bauxiet allang geen exclusief Franse bezigheid meer. Al voor de eeuwwisseling had men bij het Wocheinmeer in de Oostenrijkse Alpen bauxiet gevonden, dat met nationale trots *Wocheinit* werd genoemd. En omstreeks 1915 stuitte men in Suriname op enorme hoeveelheden bauxiet. Deze mijnen werden door de Nederlanders geëxploiteerd, wat de Winkler Prins in 1948 deed verzuchten: 'Bauxiet is thans voor Suriname het voornaamste produkt, [...] maar de voornaamste baten liet Nederland zich ontglippen.'
Engels *bauxite* (1861); Duits *Bauxit* (19de eeuw), Frans *beauxite* (1847).

Ency. Brit.[11] 3 (1910) 542-543; Darsy (ed.) *Dict. biogr. et d'hist.* I (1922) 298; *Winkler Prins*[1] 3 (1871) 237; *Winkler Prins*[3] 3 (1906) 4-5; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 33; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975[21]) 58; Dauzat *Dict. étym.* (1993[2]) 72; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993[2]) 107; OED (1993[2]); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994[2]) 197.

bavarois, bavaroise

(1824, uit het Frans) siroopthee (1824); koud nagerecht (1886)
Volgens culinaire naslagwerken dient men strikt onderscheid te maken tussen bavarois en bavaroi*se*. De samenstellers van menukaarten trekken zich daar echter niets van aan. Of je nu een bavarois of een bavaroise bestelt, het gerecht dat je moet afrekenen is een vruchtenmoes met gelatine en geslagen room. In de 19de eeuw lag dat heel anders. Toen verstond men onder een bavaroise – dus met een *e* – 'siroop-thee, thee met siroop de capillaire'. Capillaire siroop werd bereid uit het

sap van varenkruid, in de volksmond vrouwen- of venushaar genoemd, en in de wetenschap *Adiantum capillus veneris.*
Over de herkomst van dit drankje bestaat in de culinaire geschiedschrijving weinig onenigheid. Het zou omstreeks 1660 in de mode zijn gebracht door Beierse prinsen van het geslacht Wittelsbach, die zich in Parijs hadden gevestigd. De prinsen dronken graag een kopje thee bij café Procope, gelegen aan de Rue des Fossés-Saint-Germain-des-Prés. Ze wilden dat de thee in een kristallen karaf werd geserveerd en in plaats van suiker gaven ze, naar Beiers gebruik, de voorkeur aan capillaire siroop.
Al snel schonken ook andere cafés het nieuwe drankje. Naar de prinsen werd het *bavaroise* genoemd, Frans voor 'Beierse'. Later werd de bereiding aangepast: er kwam een schepje poedersuiker bij, een eierdooier, opgeklopte warme melk en een scheutje likeur – veelal kirsch, rum of marasquin. 'Het is een aangename drank, die de hoest verzacht, de zweetafscheiding bevordert en een weldadig gevoel teweegbrengt dat tot slaperigheid leidt', aldus een 19de-eeuws naslagwerk.
De geschiedenis van de bavarois, het koude nagerecht, is minder helder. Van oudsher stond dit dessert bekend als *fromage bavarois.* Onder die naam is het ook te vinden in een verhandeling over 'zoete tussenschotels' van de beroemde Franse kok Marie-Antoine Carême (1784-1833). Over de oorsprong van het gerecht zegt de *Larousse Gastronomique* (1960): 'De naam doet vermoeden dat het oorspronkelijk uit Beieren komt, maar wij denken eerder dat het zo is genoemd door een Franse kok die werkte voor een of ander vooraanstaand Beiers geslacht.'
De aanduiding *fromage* is misleidend, want daar bedoelde men indertijd geen kaas mee, maar een pudding in de vorm van een ronde kaas. Er bestonden verschillende recepten voor deze pudding, steeds met als basisingrediënten eierdooiers, room, smaakstoffen, melk, suiker en gelatine.
Het bavarois-dessert veroverde spoedig de Europese keuken. Voor zover bekend maakte *Kramers' Algemeene Kunstwoordentolk* in 1886 als eerste onderscheid tussen de bavaroise als warme 'stroopthee' en het koude nagerecht, zij het dat hier sprake is van een 'soort van room-ijs met vruchten'. In 1948

vermeldt de Winkler Prins als eerste naast het drankje, dat toen al werd afgedaan als ouderwets, de bavaroise als 'koude pudding'.
Precies dertig jaar eerder, in 1918, had het geslacht Wittelsbach na een bewind van meer dan zevenhonderd jaar de Beierse troon moeten opgeven.
Engels *bavarois, Bavarian cream* (1846); Frans *bavarois, bavaroise* (1815).
Vergelijk **pêche melba**

Twee andere nagerechten:
Charlotte-russe, room(ijs)pudding met gelei en een rand van biscuits, is door Carême genoemd naar de Engelse prinses Charlotte (1796-1817), de enige dochter van koning George IV. Het tweede deel van het woord is afgeleid van Rusland. Carême creëerde dit nagerecht namelijk toen hij in dienst was van de Russische tsaar Alexander. Eerder had hij de prinses vernoemd in het gerecht *apple Charlotte.*
Plombière of *plombière-ijs*, een portie ijs van twee of meer soorten met gekonfijte vruchten, is genoemd naar de badplaats Plombières-les-Bains in de Vogezen. Balzac noemt dit nagerecht al in 1846. Er is dus niet, zoals je soms leest, een verband met het geheime overleg in Plombières tussen Napoleon III en Cavour in 1858, een ontmoeting die de aanzet gaf tot de Frans-Italiaanse oorlog tegen Oostenrijk. Waarschijnlijk werd het ijsgerecht simpelweg uitgevonden in Plombières.

BAVAROIS(E): Weiland *Kunstwdb.* (1824) 55; Kramers *Kunstwoordentolk* (1886[4]) 128; Bouillet *Dict. univ. scienc. etc.* (1896) 159; *Winkler Prins*[6] 2 (1948) 392; Wartburg & Bloch *Dict. étym. langue franç.* (1950) 62; Courtine *Nouv. Larousse gastron.* (1960) 150-152; *Ned. Larousse ency.* 4 (1972) 90; Veen *Etym. wdb.* (1989) 89; Guillemard *Mots de la cuisine* (1990) 37-38; Spaargaren *Pompadour* (1992) 11; Dauzat *Dict. étym.* (1993[2]) 72; OED (1993[2]); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994[2]) 197.

béarnaisesaus

(1886, uit het Frans) botersaus

Béarn is een landstreek in het uiterste zuidwesten van Frankrijk, aan de voet van de Pyreneeën. De naam is afgeleid van de Gallo-Romeinse stad Beneharnum. Vroeger was het een apart graafschap, maar in 1620 werd het door Lodewijk XIII bij de kroon gevoegd. Koning Hendrik IV (1553-1610), bijgenaamd 'Le grand Béarnais', was de laatste graaf van Béarn.
De bekende saus van eierdooiers, boter en kruiden werd in de 19de eeuw naar deze landstreek *sauce béarnaise* genoemd. Waarom precies is niet duidelijk. De literatuur zegt hierover

het volgende: 1. de saus werd in Béarn uitgevonden; 2. de saus werd voor het eerst bereid in 1830 in het restaurant 'Hendrik IV' in Saint-Germain-en-Laye bij Parijs en genoemd naar 'Le grand Béarnais'; 3. dit klopt niet want het restaurant 'Hendrik IV' dateert pas van 1836 en daarbij is er al een recept voor béarnaise bekend uit 1818; 4. koning Hendrik IV stond bekend als een fijnproever en de béarnaisesaus werd speciaal voor hem gemaakt; 5. de saus werd voor het eerst geserveerd nabij Parijs, door een kok die uit Béarn kwam.
Kortom, het *waarom* is niet bekend, maar dat de saus heet naar de Zuidfranse landstreek Béarn, dat is zeker.
Engels *Béarnaise* (1877); Frans *(sauce) béarnaise* (1818).

Met ***béarn*** wordt een in Béarn gefokt schaperas aangeduid. De melk van deze schapen wordt gebruikt voor het bereiden van de schimmelkaas ***roquefort***. Deze heet naar het dorpje Roquefort-sur-Soulzon in het zuiden van het Frans Centraal Massief. In grotten daar in de omgeving laat men schapekazen uit heel Zuidwest-Frankrijk en zelfs van Corsica een maand of drie rijpen, waardoor zich in de kazen een blauwe schimmel vormt.
Een bekende saus vindt zijn oorsprong op het eiland Minorca of Menorca, dat tot de Balearen behoort. Dit was eeuwenlang van grote strategische betekenis voor de scheepvaart in de Middellandse Zee. In 1707 wisten de Engelsen het in handen te krijgen, maar in het voorjaar van 1756 veroverde de Franse maarschalk en rokkenjager Louis François Armand de Richelieu (1696-1788) Minorca door de citadel van de hoofdstad Mahón in te nemen. Wat er daarna precies gebeurde, is niet duidelijk, maar de proviandsituatie was na de strijd blijkbaar niet ideaal. De kok van de bevelhebber zou toen met olie en eigeel een koude saus hebben geïmproviseerd, de *sauce mahonnaise*, later *mayonnaise*, onze ***mayonaise***.

BÉARNAISESAUS: Kramers *Kunstwoordentolk* (1886[4]) 128; Prosper & Courtine *Nouveau Larousse Gastron.* (1967) 153; *Winkler Prins*[7] 3 (1971) 310-311; *Ned. Larousse ency.* 4 (1972) 104-105; Guillemard *Mots de la cuisine* (1990) 39; Spaargaren *Pompadour* (1992) 11; OED (1993[2]).

bermuda, bermudashort(s)

(1974, uit het Engels) korte broek met pijpen die iets boven de knie eindigen

De Bermuda-eilanden liggen een kleine duizend kilometer ten oosten van de Verenigde Staten. In 1502 werden ze ontdekt door de Spanjaard Juan Bermúdez. Doorgaans is het weer er prachtig, maar in de nazomer komen er hevige or-

kanen voor. Bermúdez maakte zo'n orkaan mee en noemde de eilanden *Los Diabolos.*

Los Diabolos bleven onbewoond totdat Sir George Somers (1554-1610) er in 1609 schipbreuk leed. Samen met andere landverhuizers was hij op weg naar Virginia, maar hij besloot op de eilanden te blijven.

In 1684 werden de Bermuda- of Somerseilanden een Britse kolonie en dat zijn ze nog steeds.

De inwoners van Bermuda voerden al snel produkten uit die naar de eilanden werden genoemd. Engelse en Amerikaanse woordenboeken maken melding van *bermuda(s)* in de betekenis sigaar (±1640), krenten (1737) en aardappelen (1797). En dan heb je nog *Bermudas cedar* (1756), *Bermuda-grass* (1808), *Bermuda rig* ('tuig') (1853) en *Bermuda lilies* (1899). Omstreeks 1950 kwam hier nog een vaste verbinding bij: *Bermuda shorts*, spoedig verkort tot *bermuda(s).*

Een van de belangrijkste bronnen van inkomsten op de Bermuda-eilanden is het toerisme. Al in de jaren vijftig trokken de eilanden jaarlijks gemiddeld 80.000 bezoekers.

Volgens Schacknat (1992) werd de korte broek in effen schutkleur met twee kontzakken op de Bermuda's voor het eerst door Britse soldaten gedragen. Amerikaanse toeristen namen de broek mee naar de VS, waar hij als strandkleding in de mode raakte.

In de Verenigde Staten kreeg de broek een ruitjespatroon en steeds meer kleur. 'Sinds de jaren zestig', aldus Schacknat, 'wordt ook de Oude Wereld in toenemende mate geteisterd door dit kledingstuk dat er in negen van de tien gevallen uitziet alsof het in de opruiming is gekocht: goedkoop katoentje, een haastige print er op geragd, elastiek in de taille, klaar.'

Engels *Bermuda shorts* (1949), *Bermudas* (1961); Duits *Bermudashorts*; Frans *bermuda* (1958).

Craigie & Hulbert *Dict. Amer. Engl.* I (1938) 197; *Winkler Prins*[6] 3 (1948) 751 (*Bermuda-eilanden*); *American Speech* 21 (1956) 307, & 36 (1971) 80; Schoeffler & Gale *Esquire's Ency. of 20th Century Men's Fashions* (1973) 85; Koenen & Drewes *Verklarend handwdb.* (1974[27]) 130; O'Hara *Mode ency.* (1989) 35; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990[2]) 59; Schacknat *De kleren v.d. man* (1992) 21; OED (1993[2]); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994[2]) 209.

bikini

(1952, uit het Frans) tweedelig damesbadpak

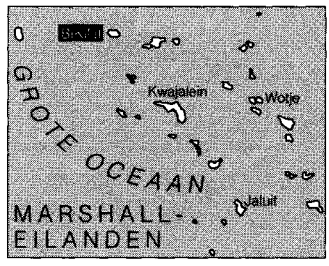

Op 1 juli 1946, om 9 uur 's morgens, brachten de Amerikanen bij het atol Bikini in de Stille Zuidzee een atoombom tot ontploffing. Het was de eerste proef met een atoombom die van tevoren was aangekondigd en de kranten stonden er bol van. De feiten waren dan ook indrukwekkend.

De Amerikanen wilden onderzoeken wat voor effect de ontploffing had op oorlogsschepen en opvarenden. Daartoe hadden zij zo'n negentig oorlogsbodems verankerd in de lagune van Bikini, dat in 1945 als mandaatgebied aan hen was toegewezen. De schepen waren volgepakt met oorlogstuig en proefdieren, voornamelijk ratten, varkens, geiten en schapen. De 161 Bikiniërs waren tegen hun zin overgebracht naar een ander eiland.

Bij de eerste proef werd de bom een paar honderd meter boven het water tot ontploffing gebracht. De materiële schade bleef beperkt, maar 'het verlies aan levende wezens', zo heet het ergens, 'was zeer aanzienlijk, doch niet algeheel'. Bij de tweede proef, die op 24 juli plaatshad, werd de atoombom onder water tot ontploffing gebracht. Hierbij ontstond een enorme waterpaddestoel.

Vier dagen na de eerste ontploffing, op 5 juli 1946, toonde danseres Micheline Bernardine op een modeshow in het Molitor-zwembad te Parijs de eerste bikini – een gebeurtenis die hijgend werd verslagen door onder andere de *Herald Tribune*: 'Why folks, that suit was so small that...'.

Het navelonthullende damesbadpak werd vrijwel gelijktijdig op de markt gebracht door twee Fransen. De Parijse ontwerper Jacques Heim (1899-1967) noemde het kledingstuk *Atome*, Louis Réard (1897-1984) koos voor *bikini*. Heim was indertijd een bekende ontwerper, Réard vrijwel onbekend. Réard was eigenlijk monteur, maar na de Tweede Wereldoorlog was hij gaan werken bij het kledingbedrijf van zijn moeder. Zijn ontwerp gold als zeer gewaagd, hoewel het minstens

vier keer zoveel stof bevatte als de huidige modellen.
Waarom noemde Réard zijn badpakje bikini? Daarover lopen de meningen uiteen. Sommigen menen dat de Bikiniërs als eersten zo'n tweedelig zwempakje zouden hebben gedragen, maar dit is onjuist. Vergelijkbare badpakjes komen al voor op Minoïsche muurschilderingen van 1600 v.Chr. Volgens anderen koos Réard voor bikini omdat het Latijnse voorvoegsel *bi*, 'tweevoudig', zo goed van toepassing was op een *tweedelig* badpak. Rees (1991) gaat ervan uit dat Réard de bikini zo noemde naar de kleine omvang van het atol. Waarschijnlijker is echter Réard voor bikini koos omdat hij ervan uitging dat het badpakje zou inslaan als een bom.
Aanvankelijk was de bikini vaker op de voorpagina's te vinden dan op het strand. Maar in 1947 raakte de bikini in Frankrijk in de mode. De rest van Europa volgde in de jaren vijftig en zestig. In de Verenigde Staten mocht het zwempakje 'that revealed everything about a girl except her mother's maiden name' aanvankelijk niet op openbare stranden worden gedragen, maar omstreeks 1963, nadat het model enigszins was aangepast, werd de bikini ook daar buitengewoon populair.
Volgens het Winkler Prins jaarboek 1958 dook het woord in 1952 voor het eerst in het Nederlands op. Het zwempak wordt omschreven als 'een op de sterk explosieve atoombomproeven bij het eiland Bikini geïnspireerde naam voor een tweedelig, zeer weinig bedekkend damesbadpakje'. Met groot inzicht in het strandleven wordt erbij vermeld: 'Thans niet meer in de mode.' De meest aseksuele definitie is te vinden in de Grote Van Dale van 1961: 'tweedelig damesbadpakje bestaande uit gordel en bustehouder'.
Voor de Bikiniërs liepen de atoomproeven uit op een ramp. Pas in 1969 – 23 jaar na de eerste proeven – kregen zij toestemming terug te keren naar hun eiland, maar vanwege de radioactiviteit bleven sommige gebieden ontoegankelijk. Met het bedrijf van Louis Réard liep het ook slecht af: in 1988 ging het op de fles, na twee slechte zomers.
Engels *bikini* (1948); Duits *Bikini* (1946); Frans *bikini* (1946).

Oosthoek ency.[4] 3 (1948) 30-31; *Winkler Prins*[6] 4 (1949) 180; Van Nierop *Nieuwe woorden* (1975) 27-28; Büch *Eilanden* (1981) 141-147; Küpper *Wtb. d. deutschen Umgangsspr.* 2

(1963) 70; *NRCH* 18.9.1984, & 19.12.1988; O'Hara *Mode ency.* (1989) 37; Lencek & Bosker *Making Waves* (1989) 90; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 62; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991[15]) 83; Rees *Phrase & Allus.* (1992) 38; OED (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 136; Germa *Dict. des éponymes* (1993) 29; Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 220.

bockbier

(1886, uit het Duits) zwaar, zoet donker bier

Einbeck of Ei*m*beck, zoals het vroeger werd gespeld, ligt ten zuiden van Hannover aan de rivier de Ilme. In de 15de eeuw was het de beroemdste brouwersstad van Europa. Was elders het commercieel brouwen grotendeels in handen van kloosters of hertogelijke hoven, in Einbeck mochten ook de *burgers* bier brouwen, tenminste als ze hiervoor belasting betaalden. Er was een stadsbrouwmeester die over de benodigde spullen beschikte, waaronder een groot brouwvat. Burgers konden alles wat ze nodig hadden bij hem lenen. De oude huizen in Einbeck herinneren nog aan deze tijd: ze hebben hoge deuren, waar het brouwvat doorheen kon worden gereden, grote luchtige zolders voor de opslag van graan, en ruime kelders om het bier in te laten rijpen.

Bier uit Einbeck werd uitgevoerd naar de belangrijkste Hanzesteden in Duitsland en langs de Oostzee, zoals Hamburg, Riga en Stockholm. De paardenspannen die het bier naar de haven brachten, werden geëscorteerd door huursoldaten. Het bier was zoet en donker en had een extra hoog alcoholgehalte om het lang goed te houden. Luther (1483-1546) zou er dol op zijn geweest. Later werd zijn portret dan ook afgebeeld op flesjes met dit bier.

In de 16de eeuw kreeg Einbeck concurrentie van München, waar het *Eimbecker bier* werd nagemaakt. Mettertijd werd *Eimbecker bier* in het Beierse dialect verbasterd tot *Aimbock*, *Ambock* of *Oanbock*. Omdat het meeste en het beste *Eimbecker bier* op den duur uit München kwam, was voor de gebruikers de relatie met Einbeck niet meer duidelijk. In de 19de eeuw werd *eim* dan ook gevoeld als een lidwoord. Bovendien werd *bock* begrepen als de diernaam bok. Het was in Duitsland niet vreemd om 'ein Bock' te bestellen, omdat er al bieren bestonden met namen als Stier, Geit en Eend.

In het Nederlands is de benaming 'Einbecker bier' aangetroffen in 1733. Net als het Frans en Engels leenden wij de naam bockbier in de tweede helft van de 19de eeuw. Met het plaatsje Einbeck was het toen droevig gesteld. Woonden er in de middeleeuwen nog 12.000 mensen, in 1875 was dat aantal bijna gehalveerd.
Engels *bock* (1856); Duits *Bockbier* (16de eeuw *einbeckisch Bier*); Frans *boc(k)* (1855).
Vergelijk **pils**

Enkele andere bieren:
geuze is een zwaar bier uit het Sennedal ten westen van Brussel. Het wordt gemaakt uit een mengsel van verschillende lambieks (een soort tarwebier). Het woord is ontleend aan het Duitse *Gose*, een witbier dat in de middeleeuwen in Goslar, 40 kilometer ten oosten van Einbeck, werd gebrouwen met water uit het onstuimige riviertje de Gose. Oorspronkelijk sprak men van *Goslarer Bier*.
Jopenbier, donkerbruin Duits bier, is volgens sommigen genoemd naar een straat in Dantzig, de *Jopengasse*, waar de brouwerij was gevestigd die dit bier vanaf de 15de eeuw produceerde. Anderen leiden het af van de vruchtnaam *joop*, de vrucht van de meidoorn.
Kriek, ***kriekbier*** of ***krieklambiek*** wordt gebrouwen met kersen. In Zuid-Nederland is een ***kriek*** een vroegrijpe, rode, zurige kers, maar ten noorden van de Moerdijk duidt men er een laatrijpe, donkere, zoete kers mee aan. Al in de 16de eeuw dacht men dat kriek was afgeleid van het Latijnse *(prunum) graecum* 'Griekse (pruim)'; het zou dus gaan om een uit Griekenland afkomstige vrucht. Dit is echter nooit sluitend aangetoond.
Peterman, een soort lichtbruin Leuvens bier, is genoemd naar de St.-Pieter, de dominerende kerk van Leuven, die op zijn beurt is genoemd naar de heilige Petrus. Peterman is ook de bijnaam voor de inwoners van Leuven.
Trappistenbier, zwaar, donkerbruin kloosterbier, ontstond in de 19de eeuw in Belgische trappistenkloosters. De orde der trappisten (een afsplitsing van de cisterciënzers) is genoemd naar het klooster La (Grande) Trappe in het Franse Normandië. De abdij werd gebouwd in 1140, vernield tijdens de Franse revolutie en herbouwd in 1815. Trappistenbier wordt alleen gebrouwen in vijf Belgische abdijen.

BOCKBIER: Hoogstraten *Groot alg. hist. wdb.* 3 (1733) 56; Weigand *Deutsches Wtb.* (1909[5]) 260; *Ency. Brit.*[11] 9 (1910) 134; Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912[2]) 79; Gerlach Royen *In andermans vaarwater* (1950) 96-99; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975[21]) 88; M. Jackson *Spectrum Bieratlas* (Utrecht 1987[6]) 52-54; Dauzat *Dict. étym.* (1993[2]) 87; OED (1993[2]); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993[2]) 154.

bougie

(1824, uit het Frans) kaars, medisch instrument (1824); vonkbrug in automotor (1917)

'Zij nam de bougie van de pijler der trap, en ging naar boven; hij met zijn couranten naar de eetkamer', schreef Louis Couperus in 1889, in *Eline Vere.*

Bijna dertig jaar voor Couperus dit schreef had Lenoir in Frankrijk de eerste bruikbare explosiemotor uitgevonden. Om het gas tot ontploffing te brengen maakte hij gebruik van enkele batterijen. Deze bleken echter hoogst onbetrouwbaar en al snel bedacht men allerlei andere ontstekingsmechanismen. Vanaf 1888 noemde men zo'n vonkbrug in Frankrijk een *bougie.*

Nu zal niemand Eline Vere ervan verdenken dat zij met het ontstekingsmechanisme van een explosiemotor naar boven liep. Nee, zij pakte een *kaars* van de trappijler. Maar de bougie-kaars en de auto-bougie zijn wel familie van elkaar. Om deze familierelatie bloot te leggen moeten we een flinke stap terug doen, namelijk naar de middeleeuwen. Omstreeks 1300 genoot de Algerijnse havenstad Bugia een grote reputatie als producent en exporteur van fijne was. Bugia wordt ook wel Boedjaya gespeld of Bugaya, maar met de Fransen schrijven onze huidige naslagwerken vrijwel altijd *Bougie.* Bougie stond bekend als de beste ankerplaats langs de hele Algerijnse kust en kooplieden uit Pisa, Venetië en Genua dreven er een levendige handel. In de 15de eeuw was het een schuilplaats voor zeerovers en in de 16de eeuw kwam de stad in Turkse handen. Daarna ging het snel bergafwaarts. 'Toen de Franschen haar in 1833 in bezit namen, was zij niets meer dan een ellendig dorp', aldus A. Winkler Prins.

Maar goed, taalkundig had *bougie* toen al school gemaakt. Aanvankelijk betekende het in het Frans 'fijne kaarsenwas uit de havenplaats Bougie'. Maar zoals bij zoveel van dit soort woorden, werd bougie al snel een soortnaam voor waskaars. De Fransen kenden nog een ander woord voor kaars, namelijk *chandelle.* Gaandeweg kregen deze twee woorden verschillende betekenissen. *Chandelle* werd in de 17de eeuw gebruikt voor een eenvoudige talkkaars voor het volk; bougie was toentertijd voorbehouden aan de chique aristocratische kaarsen.

In diezelfde eeuw kreeg *bougie* nog een andere betekenis, die net als 'kaars' ook in het Engels en Nederlands zou doordringen. Vanwege de overeenkomst in vorm noemde men een bepaald medisch instrument een bougie. Het ging om een dunne, lange, gladde cilinder die werd gebruikt om 'natuurlijke kanalen in het lichaam' – zoals de pisbuis – te onderzoeken, open te houden of te verwijden. In de 19de eeuw onderscheidde men maar liefst 30 verschillende soorten bougies, die werden onderverdeeld in vier categorieën: stijve metalen bougies, rekbare bougies, veerkrachtige bougies en weke bougies. Zo'n weke bougie bestond uit opgerold linnen of zijde, gedompeld in gesmolten was. Het verwijden van een kanaal met een bougie noemde men ***bougisseren***.

Verliep de overgang van bougie-kaars naar bougie-kanaalopreker via de overeenkomst in vorm en materiaal, de overgang van kaars naar autobougie verliep via de functie. Het lijkt nu een beetje vergezocht om het minuscule vonkje in een bougie te vergelijken met het vlammetje van de waskaars, maar aanvankelijk was dat vonkje helemaal niet zo klein. Bij sommige vroege explosiemotoren werd het ontstekingsmechanisme verwarmd door een forse brander.

In Nederlandse naslagwerken sprak men aanvankelijk van een 'porseleinen gloeibuisje'. Vanaf 1917 vind je bougie in de betekenis waar wij tegenwoordig het eerst aan denken.

Er zijn trouwens mensen die bij bougie helemaal niet denken aan dat gevoelige porseleinen gloeibuisje dat 's winters voor zoveel startproblemen zorgt. Volgens de Grote Van Dale betekent *een vuile bougie oplopen* in de volkstaal zoveel als 'een geslachtsziekte krijgen'. Dit is geen exportprodukt uit de Algerijnse havenplaats Bougie. Waskaarsen trouwens ook allang niet meer. Tegenwoordig handelt men er voornamelijk in olie.

Engels *bougie* (1755 [kaars]; ±1760 [medisch instrument]); Frans *bougie* (1300 [kaars]; 1690 [medisch instrument]; 1888 [auto-onderdeel]).

Weiland *Kunstwdb.* (1824) 62; Nieuwenhuis *Kunsten en wetensch.*[2] (1855) 134; *Winkler Prins*[1] 4 (1872) 329; Couperus *Eline Vere* (1987) 15; WNT III[1] (1902) 752; Bauwens *Ned. wdb. der geneeskunde* (1910-1914) 432; *Oosthoek ency.*[1] 2 (1917) 794 & 5 (1919) 385; *Winkler Prins*[5] 4 (1933) 11; Philippa *Koffie, kaffer en katoen* (1989) 62; OED (1993[2]); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994[2]) 256.

brazielhout, braziliehout

(14de eeuw, uit het Frans) zeer harde houtsoort

Weinig mensen weten nu nog wat *brazielhout* of *braziliehout* is. Toch was dit ruim drie eeuwen lang de belangrijkste grondstof voor rode verf. Wat ligt er meer voor de hand dan te denken dat brazielhout naar Brazilië is genoemd? In feite is het precies andersom: Brazilië heet zo naar dit harde verfhout. Het grootste land in Zuid-Amerika werd in 1500 ontdekt door de Spaanse zeevaarder Vicente Yáñez Pinzón, een metgezel van Columbus. Hij onderzocht de kuststreek, verklaarde het land Spaans grondbezit en vertrok weer, met in het ruim monsters van de grondstoffen die hij had aangetroffen. Zoals planten, edelstenen en... *braziel.*

Braziel was de benaming voor het rode verfhout van een boom uit Oost-Indië. De herkomst van het woord is onbekend, maar omstreeks 1400 luidde de Latijnse vorm *brasilium.* Dit was in het Spaans en Portugees overgenomen als *brasil.* Het nieuwe land bleef slechts zeer kort Spaans eigendom. Al op 22 april 1500 ging het over in Portugese handen, in overeenstemming met een bestaand verdrag. De Portugezen noemden het aanvankelijk *Terra da Vera Cruz,* 'Land van het Ware Kruis'. Maar na 1540 sprak men van *Terra de brasil,* 'Land van het rode verfhout', later verkort tot Brasil.

De naam braziel was ook bij ons al in gebruik vóór de ontdekking van Brazilië. Al in de middeleeuwen ontstond de samenstelling *braziliehout,* hoewel dit eigenlijk dubbelop is. Maar toen het verfhout met scheepsladingen tegelijk uit dit land werd aangevoerd, vatte men braziel op als 'hout uit Brazilië'.

Hoe dan ook, de *Caesalpinia crispa,* zoals de wetenschappelijke naam van deze circa vijftien meter hoge boom luidt, werd in Brazilië in grote blokken gezaagd en naar tal van Europese landen uitgevoerd. Het was een hele klus om er vervolgens verfstof van te maken. Het rode kernhout was bikkelhard. Vanaf de 16de eeuw werd het schaven of raspen ervan gedaan door misdadigers in speciaal daartoe opgerichte rasphuizen. Deze tuchthuizen maakten grote indruk op reizigers die ons land bezochten, vooral omdat de gedetineerden helemaal rood zagen van het zaagsel. Later werd het hout in molens

gemalen, de *braziliemolens*. De houtpulp werd vervolgens behandeld met kokend water, wijngeest en aluin, tot er een heldere purperrode verfstof aan kon worden onttrokken.
Tot halverwege de 19de eeuw leverde het braziliehout, samen met andere roodhout-bomen, de verfstof waarmee wollen, katoenen en zijde stoffen werden gekleurd. Maar gaandeweg moest het ***brasileïne***, zoals de eigenlijke kleurstof wordt genoemd, plaatsmaken voor kleurstoffen die duurzamer bleken en mooier werden gevonden. Toch is het braziliehout nooit helemaal verdwenen. In navolging van de Franse instrumentbouwer François Tourte (1747-1835) maakt men er nog steeds strijkstokken van. Het brasileïne wordt nog gebruikt om kazen mee rood te verven. Daarmee ontstond alweer een nieuw woord: *kaasrood* – niet een begrip dat je meteen in verband zou brengen met bomen uit Brazilië.
Engels *brazil wood* (1530); Duits *Brasilholz*; Frans *brésil* (1168).
Vergelijk **campêchehout**

Het meeste braziliehout kwam uit de staat Pernambuco, gelegen in het noordoosten van Brazilië. Naarmate de vaart op Pernambuco toenam, sprak men behalve van braziliehout ook van ***pernambukhout***. Omdat Pernambuco aanvankelijk bekendstond als *F*ernambuco, ontstond bovendien de benaming ***fernambukhout***. Beide vormen staan nog steeds in Van Dale. Overigens heeft ***braziel*** als tweede betekenis 'Braziliaanse tabak'. Anders dan het braziliehout is deze natuurlijk wèl naar Brazilië genoemd. Hetzelfde geldt voor ***braziliaan***, 'topaas uit Brazilië', en voor ***braziliaantje*** 'kleine sigaar'. ***Brasilianiet*** is een mineraal dat in 1945 in Brazilië werd ontdekt, in de deelstaat Minas Gerais.

BRAZIELHOUT: Verdam *Middelned. wdb.* I (1885) 1435-1436; *Winkler Prins*[1] 4 (1872) 415-416; WNT III[1] (1902) 1166; *Winkler Prins*[6] 16 (1953) 152 (*roodhout*); Veen *Etym. wdb.* (1989) 124-125; OED (1993[2]); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994[2]) 278 (*braise*).

bren, brengun

(1950, uit het Engels) licht vuurwapen met grote vuursnelheid
Vele tientallen wapens zijn genoemd naar hun maker. Dat geldt bijvoorbeeld voor de *colt*, de *uzi* en de *kalasjnikov*, die respectievelijk zijn uitgevonden door de Amerikaan Samuel Colt, de Israëlische majoor Uziel Gal en de Russische majoor Michaïl Kalasjnikov. Slechts een klein aantal wapens is vernoemd naar een plaats. Bij deze wapens is de *bren* een buitenbeentje. De bren is namelijk niet vernoemd naar één plaats, maar naar twee.

De bren is uitgevonden door de Tsjech Vaclav Holek. Die was verbonden aan de 'Zb Company' in Brno, de belangrijkste industriestad van het voormalige Tsjechoslowakije. Toen het Britse leger in 1930 op zoek ging naar een vervanger voor het zogeheten Lewis-machinegeweer, wees de militair attaché van de ambassade in Praag op Holeks wapen, dat toen nog luisterde naar de fantasieloze naam 'Zb 26'.
De Zb 26 werd getest, nogmaals getest en andermaal getest en in juni 1931 concludeerden de Britten dat het een uitstekend wapen was dat zeker verder zou moeten worden getest. Twee testjaren later sprak Holek met de ontwerper van de rijkswapenfabriek in Enfield in Middlesex af om het wapen op 25 punten aan te passen. Uiteindelijk besloot het Britse leger in 1937 de oude machinegeweren te vervangen door de bren. Het wapen zou voortaan in licentie worden geproduceerd door de Royal Small Arms Factory in Enfield. Bij deze gelegenheid wijzigde men de naam in *bren* of *brengun*, een samenvoeging van de plaatsnamen BRno en ENfield.
In de jaren daarna werd de bren alleen in Enfield gemaakt. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog ontdekten de Britten hoe kwetsbaar dit hen maakte. Er waren toen zo'n 30.000 brens gemaakt, maar na de evacuatie bij Duinkerken hadden zij er nog maar 2300. Men begon het wapen nu in razend tempo te produceren, niet alleen in Enfield, maar ook in Australië en Canada.
Hoewel de bren te boek staat als een *licht* wapen, woog hij in feite ruim tien kilo. De vuursnelheid bedroeg zo'n 500 schoten per minuut. Het verhaal gaat dat Britse soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog de 'sensitive parts' van hun onderhoudsgevoelige bren beschermden met een condoom. In verband hiermee zou Winston Churchill opdracht hebben gegeven condooms te maken die drie keer zo groot waren als gebruikelijk. Op de verpakking zou hij hebben laten zetten: 'British Made, medium size'.
Engels *Bren (gun)* (1937).
Vergelijk **sten**

Kath. ency.[2] 6 (1950) 96; I.V. Hogg *The ency. of infantry weapons of World War II* (1977) 73-74; Archer (red.) *Jane's Infantry Weapons* (1978) 306 e.v.; *Toronto Star* 8.10.1990; OED (1993[2]).

bungalow

(1863, uit het Engels) vrijstaande woning, gewoonlijk van één verdieping; buitenhuisje, vakantiehuisje

Op de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum in Amsterdam hangt een groot, knullig schilderij uit 1665 van Hendrik van Schuylenburgh. Het stelt een handelspost van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in Bengalen voor. Dit gebied – tegenwoordig verdeeld over de Indiase deelstaat West-Bengalen en de staat Bangladesh – wordt grotendeels gevormd door de delta van twee machtige rivieren, de Ganges en de Brahmapoetra. In de 17de eeuw behoorde deze streek tot het rijk van de Mogols, die een groot deel van India beheersten. Met hun toestemming vestigden verscheidene Europese naties handelsposten in de delta, niet ver van de latere wereldstad Calcutta. De Nederlanders kochten er voor een prikje onder meer zijde, katoen en opium, die ze met dikke winst verhandelden. Het schijnt dat de corruptie in de Nederlandse handelspost in Bengalen zelfs naar VOC-maatstaven ongehoorde vormen aannam.

Het interessante van de afbeelding van deze handelspost is nu dat er, naast een riant hoofdgebouw in Europese stijl en een paar aandoenlijke, houterige olifanten, een stuk of wat bijgebouwen in lokale trant op voorkomen: rechthoekige optrekjes met bolronde daken, die wel iets weghebben van omgekeerde boten. Deze gebouwtjes zijn, zo niet de rechtstreekse voorzaten, dan toch wel familie van onze bungalows.

Het is bekend dat al in de eerste helft van de 17de eeuw westerse handelaren in Bengalen van dergelijke gebouwen gebruik maakten. Ze hadden het voordeel dat ze door de inheemse bevolking in zeer korte tijd uit ter plaatse beschikbare materialen – bamboe, gras, leem – konden worden opgetrokken. Men noemde zoiets *bangla*, wat niets anders betekent dan 'Bengaals'; denk maar aan *Bangla*desh, 'Bengaals land'. In de oudste westerse teksten komt het woord in allerlei varianten voor, zoals *banggolo*, *bunguloue* en, op een Nederlandse kaart van omstreeks 1680, *Bangelaer*. De variatie is een gevolg van het feit dat het woord via verschillende Indiase talen is doorgegeven en in verschillende Europese talen min of meer fonetisch is genoteerd.

In het begin van de 19de eeuw hebben de Nederlanders hun bezittingen in dit gebied aan de Engelsen overgedaan in ruil voor een stukje Sumatra. De verdere ontwikkeling van de *bungalow* – een schrijfwijze die in 1784 voor het eerst is aangetroffen (in het Engels) – was dan ook tot diep in de 19de eeuw een exclusief Britse aangelegenheid. In Brits-Indië werd de bungalow een van de voornaamste typen gebouwen die bij Europeanen in gebruik waren. Een zekere eenvoud bleef kenmerkend: bungalows dienden als bijgebouw, gastenverblijf, vakantiehuisje en dergelijke. In zijn basisvorm was de koloniale bungalow een vrijstaand, vierkant gebouw van één verdieping, met veranda's en een vrij hoog dak van gevlochten riet of gras. Die dakvorm lijkt eigenlijk niet zo heel veel op de bootvorm van dat oorspronkelijke Bengaalse dak, en er zijn dan ook over de oorsprong van de bungalow concurrerende theorieën in omloop, bijvoorbeeld de veronderstelling dat hij zou zijn geïnspireerd op de Britse legertent. Dat het *woord* bungalow teruggaat op Bengalen, wordt echter door niemand betwijfeld.

Halverwege de 19de eeuw, toen het Engelse wereldrijk stevig gevestigd was, keerden steeds meer kolonialen voor hun oude dag terug naar het moederland, waar sommigen van hen een woning in 'Indiase' trant lieten optrekken. De in Brits-Indië al gevestigde functie van de bungalow als vrijetijdswoning of buitenhuisje reisde mee: de eerste bungalow die in de westerse wereld werd gebouwd en als zodanig gepresenteerd, verrees in het jaar 1869 in de badplaats-in-opkomst Westgate aan de Engelse zuidoostkust, een kleine honderd kilometer van Londen. Het idee sloeg aan en de bungalow verbreidde zich binnen enkele decennia over de hele westerse wereld, hardnekkig achtervolgd door een aura van luxe – want wie kon zich eigenlijk een buitenhuisje veroorloven? – en ontspanning.

Nederlandse naslagwerken vermelden bungalow sinds het eind van de 19de eeuw. Het duurde toen nog vele decennia voordat hier de eerste bungalows werden gebouwd. Echt veel zijn het er nooit geworden. De meeste Nederlanders moesten genoegen nemen met een ***bungalowtent***.

Engels *bungalow* (1659 *bunguloue*, 1784 *bungalow*); Duits *Bungalow* (1877); Frans *bungalow* (1826).

Kiesewetter *Fremdwtb.* (1877[6]) 93; Yule & Burnell *Hobson-Jobson* (1903[2]) 128-129; *Ency. Brit.*[15] V (1979) 120 (*Hooghly*); F. Lequin *Het personeel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in [...] Bengalen* (diss. Leiden 1982) 100-104, 116; A.D. King *The bungalow* (1984); Haslinghuis *Bouwkundige termen* (1986[2]) 83; *Petit Robert* (1993[2]) 272; OED (1993[2]).

C

camembert

(1900, uit het Frans) ronde zachte schimmelkaas

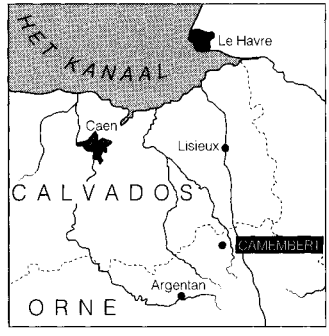

Op een dag in 1926 vroeg de Amerikaanse arts Joe Knirim de burgemeester van Vimoutiers te spreken. Knirim was directeur van een kliniek waar nogal wat maagpatiënten werden behandeld. Hij schreef zijn patiënten onder andere *camembert* voor en velen hadden daar baat bij gevonden. Knirim was naar Vimoutiers gekomen om een krans te leggen op het graf van Marie Harel, die te boek stond als de uitvindster van de camembert.

De burgervader van Vimoutiers kon Knirim wel het nodige over Marie Harel vertellen. De overlevering wilde dat zij de kaas in 1791 op de markt had gebracht. Volgens sommigen had zij het geheime recept van een monnik gekregen. Anderen hielden het erop dat zij de kaas na lang experimenteren zelf had ontwikkeld. In ieder geval noemde zij de kaas naar haar woonplaats, Camembert, een vlek ten zuidwesten van Vimoutiers in het Normandische departement Orne. Op één punt moest de burgemeester Knirim echter teleurstellen: een kranslegging behoorde niet tot de mogelijkheden, want het was niet bekend waar Harel lag begraven. Knirim zat niet bij de pakken neer. Waar geen gedenkteken is kan er eentje komen, moet hij hebben gedacht, en hij besloot een standbeeld voor Marie Harel op te richten. Hij opende een soort inschrijving en tekende zelf in voor twintig dollar – nogal

karig als je bedenkt dat hij een fortuin had verdiend aan het op recept voorschrijven van camembert.
Aangestoken door Knirim verdiepte dokter Broullard uit Vimoutiers zich ondertussen in het leven van Marie Harel. De conclusies van zijn onderzoek waren nogal onthutsend. In de eerste plaats bleek dat Harel helemaal niet uit Camembert kwam. Zij was in 1761 geboren in Roiville, een ander gehucht onder de rook van Vimoutiers. Bovendien kon zij de camembert niet in 1791 hebben uitgevonden, want die kaas wordt al beschreven in een naslagwerk uit 1788. Wel werd duidelijk dat Harel de kaas had verkocht in Vimoutiers en in naburige dorpen, waaronder Camembert. Ook zou zij zich sterk hebben gemaakt voor de kwaliteitsverbetering ervan.
Knirim liet zich echter door dit alles niet ontmoedigen. Op 15 april 1928 onthulde Alexandre Millerand, voormalig president van Frankrijk en senator van Orne, in Vimoutiers een standbeeld van een ferme Franse boerin in traditionele klederdracht. Op een enorme stenen façade achter het beeld stond: 'A Marie Harel/ créatrice du fromage/ de camembert/ 1761'.
Eén persoon moet zeker geweten hebben dat dit niet helemaal klopte en dat was een zekere Roger. Die wordt namelijk in de geschiedschrijving van de camembert vermeld als de man die in 1910 op het idee kwam de camembert te bestuiven met *Penicillium candidum*, de oppervlakteschimmel die de kaas z'n specifieke witgele uiterlijk geeft. Tot dan toe was de camembert een zogeheten *bleu*. Eigenlijk had Knirim een standbeeld moeten oprichten voor Roger, want het was deze oppervlakteschimmel die zijn patiënten van hun maagklachten afhielp. Maar toen zich een kans voordeed om dit onrecht te herstellen, werd deze niet benut. Nadat het standbeeld in 1944 tijdens de geallieerde invasie was verwoest, werd in de jaren vijftig een replica onthuld, andermaal zonder de belangrijke bijdrage van Roger te vermelden.
Op 22 november 1955 nam de Franse regering een wet aan die een syndicaat van producenten in Normandië het recht gaf het etiket 'véritable Camembert' te voeren. Dit heeft niet kunnen verhinderen dat de kaas op grote schaal buiten Frankrijk wordt geproduceerd, onder meer in Duitsland, Denemarken en de Verenigde Staten.

De geur van camembert is treffend geschetst door de Franse dichter Léon-Paul Fargue (1876-1947). Toen deze voor het eerst een camembert rook, zou hij verheerlijkt hebben verzucht: 'Gods voeten.' Niet duidelijk is of deze gebeurtenis plaatshad vóór 1910, toen de camembert nog een *bleu* was, of nadien.

Engels *Camembert* (1878); Duits *Camembert*; Frans *camembert* (1866).

Vivat's ency. 2 (1900) 1421; F. Sander *Kaas* (1968) 27-30; *Ned. Larousse ency.* 6 (1973) 465; *Larousse kaas ency.* (1978) 42-43, 99-100; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 117; Germa *Dict. des éponymes* (1993) 45; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 333.

campêchehout

(1605, uit het Frans) violet verfhout

Campeche ligt aan de westkust van Yucatán en is de hoofdstad van de gelijknamige staat. Dit hele gebied leverde veel geoniemen op, want ook **tabasco** (z.a.) en **sisal** (z.a.) komen uit deze contreien.

De Spanjaarden landden er in 1517, op een van hun eerste tochten naar de Nieuwe Wereld. In 1540 stichtten zij er de stad San Francisco de Campeche, op fundamenten uit de Mayatijd. Drie havens in dit gebied mochten handel drijven met Spanje, Campeche was daar een van.

Van de 16de tot het eind van de 19de eeuw was het zware, harde *campêchehout* – in oude teksten ook wel *campesy* of *campelhout* gespeld – het voornaamste exportprodukt. Het is afkomstig van de *Haematoxylon campecheanum*, een kleine boom die inheems is in subtropisch Amerika en die later ook werd aangeplant in Oost-Azië. Aanvankelijk werd dit hout alleen gebruikt als verfhout. Net als **brazielhout** (z.a.) werd het door misdadigers in zogeheten rasphuizen geraspt. Het leverde verschillende kleurstoffen op: rood, blauw (door toevoeging van ammoniak), bruin (met ijzer) en zwart (met koper). In de 19de eeuw werd campêchehout bovendien gebruikt als geneesmiddel tegen buikloop en bloedingen. Later werd er vulpeninkt van gemaakt – zogeheten ***campêchehoutinkt*** – evenals meubels en parketvloeren.

Aan het begin van de 20ste eeuw was de haven van Cam-

peche te ondiep geworden voor zware schepen. De export werd toen verplaatst naar de havenstad Carmen. In 1936 werd de stad Campeche in haar geheel uitgeroepen tot monument, vanwege de vele gebouwen uit de koloniale tijd.
Sinds het midden van de 19de eeuw staat campêchehout ook bekend als *blauwhout*. De Engelsen spreken doorgaans van *logwood*.
Engels *campeachy wood* (1652); Duits *Campecheholz*; Frans *bois de campêche*.
Vergelijk **brazielhout**

Enkele andere houtsoorten:
Carolina pine, is een zachte maar sterke houtsoort. Het eerste lid is genoemd naar het gebied van herkomst, de vroegere Engelse kolonie Carolina in de Verenigde Staten, die is genoemd naar Carolus (Karel) II van Engeland.
Coromandel of *coromandelhout* is hard en zeer zwaar, gestreept ebbehout. Dit hout is afkomstig van Coromandel, de oostkust van de deelstaat Madras in India. Al in het begin van de 17de eeuw vestigde de Oost-Indische Compagnie hier factorijen. Coromandel wordt toegepast voor beeldhouwwerk, sierwerk en meubelfineer.
Oregon, grenehout, is genoemd naar de Amerikaanse kuststaat Oregon, die voor bijna vijftig procent bedekt is met bos. Deze staat is de belangrijkste leverancier van timmerhout in de VS. *Oregon pine* wordt op grote schaal gebruikt en komt van de douglasspar, een boom die in 1825 door de Schotse botanicus David Douglas (1798-1834) in het noordwesten van de VS werd ontdekt.
Parana-pine is een gemakkelijk bewerkbare houtsoort van een Braziliaanse naaldboom en wordt onder andere gebruikt voor bezemstelen, stokken, kerkmeubels en verder overal waar kwastvrij hout moet worden verwerkt. Het hout heet zo naar de plaats van herkomst, de Zuidbraziliaanse deelstaat Paraná.
Provinciehout is een verouderde (16de-eeuwse) benaming voor campêchehout. Het werd gebruikt voor de produktie van verf en als timmerhout. Het heet zo naar de Provence in Zuid-Frankrijk, waar dit hout vandaan kwam.
Tonkin is een soort bamboe voor hengels en is van oorsprong afkomstig uit de streek Ton(g)kin in het noorden van Vietnam. Van Dale vermeldt ook ***tonkinstok*** (gebruikt als hengel of om planten op te binden). Op 2 augustus 1964 zouden Vietnamese torpedoboten in de Golf van Tonkin een Amerikaans schip hebben aangevallen. Dit was voor de Amerikaanse regering aanleiding de oorlog tegen Noord-Vietnam openlijk te beginnen.

CAMPÊCHEHOUT: Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*[1] 2 (1821) 33, & 4 (1824) 22; Hoffmann *Fremdwtb.* (1865[10]) 82; *Ency. Brit.*[11] 5 (1910) 134; Metz *Woordverklaring* (1937) 50, 538; *Winkler Prins*[6] 4 (1949) 287-288 & 11 (1951) 249; Veen *Etym. wdb.* (1989) 136; OED (1993[2]).

canadel

(1945) meisje dat na de bevrijding verkering kreeg met een Canadese soldaat

Nederlandse meisjes worden sinds lang voor *del* uitgemaakt. In het Middelnederlands had dit niet alleen een negatieve betekenis: *delle* of *dille* kon 'babbelaarster' betekenen, maar ook 'meisje' of 'liefje'. Pas in de 18de eeuw bedoelde men met *del* doorgaans 'slons', 'slet' of 'sloerie'. Het woord *canadel* dateert van mei 1945. Er werden meisjes mee aangeduid die het aanlegden met een Canadese soldaat. En dat deden er veel, want de Canadezen hadden een forse bijdrage geleverd aan de bevrijding van Nederland, het waren aardige jongens en eindelijk mocht het weer: dansen en uitgaan. Vrijen met een Canadees was in die dagen zo gewoon dat Lou de Groot er een beroemd liedje over schreef, getiteld 'Trees heeft een Canadees'. De eerste twee coupletten luiden:

In mijn straatje woont een meisje
Luist'rend naar de naam van Trees.
'n Echte Hollandse verschijning
Knap, en aardig in d'r vlees.
Nooit moest zij iets van verkering
Vrijen vond ze ongezond.
Maar direct na de bevrijding
Ging 't gerucht van mond tot mond:

Trees heeft een Canadees.
O', wat is dat kindje in haar sas.
Trees heeft een Canadees.
Samen in de jeep en dan vol gas.
Al vindt zij dat Engels lang niet mis is
Wil zij dolgraag weten wat een kiss is.
Trees heeft een Canadees.
O', wat is dat kindje in haar sas.

Het liedje eindigt met de vraag: 'Och, hoe zal het gaan met Treesje/ Als haar boy uit Canada,/ Binnenkort weer zal verdwijnen/ naar zijn "home" in Ottawa.' Het antwoord is inmiddels bekend: niet goed. In 1946 werden naar schatting

7000 buitenechtelijke kinderen geboren, vergeleken met 2500 in 1939. Ongeveer 2000 Canadese soldaten trouwden met hun Trees, de rest keerde alleen naar Canada terug.
Een en ander had een enorme nasleep, die in 1985 door Olga Rains werd vastgelegd in haar boek *Children of the Liberation.* Rains, die zelf met 'haar' soldaat naar Canada ging, beschrijft hierin de levensgeschiedenis van 32 Nederlandse meisjes en hun 'bevrijdingskinderen'.
Het verhaal van een van hen stond later model voor de televisieserie *De zomer van '45.* Dit meisje moest bevallen in een tehuis voor ongehuwde moeders. Om de weeën op te wekken werd zij gedwongen vloeren te boenen. Tijdens de bevalling werd zij geblinddoekt. Omdat het kind te vroeg kwam, kreeg het drie weken borstvoeding: de moeder werd nu niet alleen geblinddoekt, haar handen werden vastgebonden.
Toen Canadese veteranen in 1980 35 jaar bevrijding meevierden, stonden er mensen langs de weg met borden als: 'Are you my Dad?', en: 'Where are you Daddy?' Dit inspireerde Rains tot het oprichten van een organisatie die bevrijdingskinderen helpt bij het zoeken naar hun vader.
In 1986 spande een van deze kinderen een rechtszaak aan tegen zijn moeder. Tijdens een kort geding kreeg hij eindelijk te horen wat zijn moeder hem in geen 41 jaar had willen vertellen: de naam van zijn vader, een Canadese soldaat die het had aangelegd met een meisje dat daardoor werd uitgemaakt voor canadel.

Canadabalsem wordt gewonnen uit de bast van de *Pinus balsamea* en de *Abies balsamea* – bomen die inheems zijn in Canada en het noorden van de Verenigde Staten. De hars ontstaat in de schors en verzamelt zich in holten tot builen, die om de twee à drie jaar in de zomer worden opengeprikt. Canadabalsem is volkomen helder, lichtgeel en zwak fluorescerend, met een aangename geur. Van circa 1850 tot omstreeks 1970 werd deze balsem op grote schaal gebruikt voor onder meer het insmelten van microscopische preparaten. De ***canadapopulier*** (wetenschappelijke naam: *Populus canadensis*) komt van oorsprong uit Canada maar is een bastaard van de Amerikaanse en de zwarte populier. Hij heeft een kegelvormige kroon, bloeit in maart en april en komt veel voor in Midden-Europa. ***Canadathee*** werd in de 18de en 19de eeuw getrokken van de groene bladeren en twijgen van de *Gaultheria procumbens,* een kleine heester die inheems is in Canada. De thee werd in platte, vier-

kante koeken op de markt gebracht en stond ook wel bekend als *Labradorthee*. De heester was genoemd naar de amateur-plantkundige J.Fr. Gaulthier (1708-±1751), arts en raadsheer te Quebec.

CANADEL: WNT III[2] (1916) 2388; H. van Gelder, 'Een moppie van de straat. Lou de Groot en het periodieke succes van een bevrijdingsliedje', in: *NRCH* 21.5.1985; J. Gerards 'Jim H. op zoek naar vader', in: *Algemeen Dagblad* 21.6.1986; F. Jensma 'Door bevrijders verleid', in: *NRCH* 8.8.1987; Co de Kloet *Morgen komt een nieuwe dag* (Baarn 1990) 188; A. Visser 'Kinderen van de bevrijding op zoek naar hun vaders', in: *NRCH* 30.9.1991.

champagne

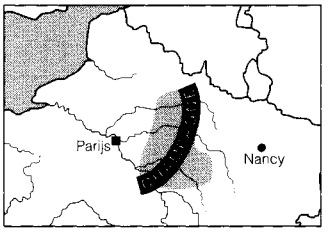

(1772, uit het Frans) schuimende wijnsoort

Het gaat te ver om te zeggen dat champagne een *Engelse* wijn is, maar in de geschiedenis van de duurste bubbeldrank aller tijden spelen de Britten een grotere rol dan de Fransen ons willen doen geloven.

Het begint al met een kleine controverse over de oorsprong van de zogeheten *coupe*: het Y-vormige champagneglas, dat pas in de 19de eeuw werd vervangen door de fluit, het hoge, smalle glas dat we met oud en nieuw massaal aan de lippen zetten. De Fransen mogen graag beweren dat voor het trechterglas de borsten van Marie-Antoinette model hebben gestaan. Een Engelse historicus heeft echter aangetoond dat het glas in Engeland werd gemaakt, ruim honderd jaar 'before Marie-Antoinette had any breasts to speak of'.

Belangrijker is echter de vraag wie als eerste de belletjes in de champagne heeft gestopt. Vanaf ongeveer de 3de eeuw n.Chr. was champagne namelijk een bubbelloze witte wijn, die werd gemaakt van druiven uit Champagne: een streek in Noordoost-Frankrijk, waarvan tegenwoordig het departement Marne de kern vormt.

De bodem in Champagne bevat veel kalk. Dit geeft de druiven een smaak die al vroeg werd gewaardeerd. Aan kroningsbanketten werd gul *vin de Champagne* geschonken en de Franse vorst Hendrik IV (1553-1610) noemde zich vol trots 'Heer van de beste wijngaarden ter wereld'.

De Fransen beweren dat de bubbeltjes een 'uitvinding' zijn

van de benedictijner monnik (*dom*) Pierre Pérignon (1638-1715). Dom Pérignon was van omstreeks 1670 tot 1715 kelder-meester van de abdij Hautvillers, gelegen boven het Marnedal in het hart van Champagne. In sommige versies van het verhaal was hij blind en bovendien verantwoordelijk voor de omvangrijke financiële administratie van de abdij, maar die combinatie is niet erg waarschijnlijk. Op een goede dag merkte dom Pérignon – zeggen de Fransen – dat de wijn van de abdijwijngaarden in het voorjaar na de oogst in zogeheten nagisting kwam. Vooral bij wijnen uit wijngaarden met een hoog kalkgehalte kwam daarbij veel koolzuur vrij.

Nu is nagisting bij wijn heel gebruikelijk, maar normaal ontsnapt het koolzuur ongezien uit het fust. In Hautvillers werd de jonge *vin de Champagne* echter in flessen bewaard. Volgens sommigen werden flessen tot dan toe afgesloten met in olie gedrenkte lappen of hennep. Dom Pérignon zou als eerste op het idee zijn gekomen hiervoor een kurk te gebruiken, die hij vervolgens met een draad vastbond. Het koolzuur kon niet meer ontsnappen, en voilà, de eerste, zeer primitieve, mousserende champagne was een feit.

Volgens Engelse champagnevorsers werd dit effect niet het eerst opgemerkt door Dom Pérignon, maar bij toeval ontdekt door ongeduldige Engelse bottelaars, die de op grote schaal uit Frankrijk geïmporteerde champagnewijn *te vroeg* in goed gesloten flessen stopten. De Britten dateren een en ander omstreeks 1660. Overigens erkennen ook zij de grote bijdrage die dom Pérignon vervolgens leverde aan de kwaliteitsverbetering van de mousserende champagne: deze keldermeester mengde als eerste wijnen van verschillende wijngaarden en druivensoorten, iets wat nu als essentieel wordt beschouwd voor de smaak van champagne.

In de champagneliteratuur twijfelt niemand meer aan de belangrijke Britse bijdrage. Ook de ontwikkeling van het woord champagne pleit hiervoor. Taalkundigen gaan ervan uit dat de verkorting van *vin de champagne* tot *champagne* samenviel met de ontdekking van *mousserende* champagne. Die verkorting had eerst plaats in het Engels, daarna pas in het Frans. Het waren ook de Britten die begonnen met die malle namen voor champagneflessen, zoals *jeroboam* voor een

fles met vier keer, en *rehoboam* voor een fles met zes keer de gewone inhoud. De Fransen leenden deze woorden uit het Engels. Gaandeweg voegden ze er nog allerlei andere oudtestamentische flessennamen aan toe, zoals *methusalem* (8 flessen), *balthasar* (16 flessen) en *nebukadnezar* (20 flessen).
In Nederland moet champagne al vanaf de 17de eeuw bekend zijn geweest. Champagneflessen met schuimende inhoud komen in ieder geval voor op schilderijen uit die tijd. Maar de vroegste schriftelijke bewijsplaats dateert vooralsnog van 1772, toen de produktie en export van mousserende champagne pas echt goed op gang was gekomen. Een anonieme dichter rijmde toen:

Of als Champagne-Wyn uwe adren heeft ontstooken,
En een te hitzig vocht, u 't bloed in 't lyf doet kooken.

Overigens heeft champagne onze poëten vaak geïnspireerd. Zo dichtte Jacob van Lennep in 1826:

Nu zien wy midd'lerwijl Orontes beste wijnen,
In emmers wel gekoeld, op 's Doctors last verschijnen [...]
De Rudesheimer meê, die glorie van Germanje;
De kurk springt ploffend op der schuimende Champagne...

Wie denkt dat het ***champagne-ontbijt*** een recente uitvinding is van decadente yuppies, heeft het mis. Want al omstreeks 1850 dichtte De Génestet:

En 't geestige paar uit het land van Kokanje
Trok heen – na een stevig ontbijt met champanje.

Hoewel champagne van het begin af aan een hoge status had, raakte de chique schuimwijn al snel bekend onder het gewone volk. Dit verbasterde het woord op een gruwelijke manier. Zo is het aangetroffen als *sjempie* (Frans Coenens *Zondagsrust* (1902): 'massa sjempie gezopen, soms 's oches vroeg al...'), *champie*, *sampanje* of kortweg *panje*. Van *vin de champagne*, via *champagne-wijn*, naar *sjempie* – soms is het een troost dat niet alle verbasteringen beklijven.
Engels *champagne* (1664); Duits *Champagner* (1710); Frans *champagne* (1695).

Satiriesch wdb., in: *Verzameling van ernstige en boertige heekelschriften* (1772) 46; Van Lennep *Poëtische wrk.* I (1861) 104; *Winkler Prins*[1] 5 (1873) 322-323; *Ency. Brit.*[11] 28 (1911) 723; WNT III[2] (1916) 2003; De Génestet (ed. Tiele) *Dichtwerken* (z.j.) 101; *Winkler Prins*[7] 5 (1971) 275; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975[21]) 116; Johnson *Wijnatlas* (1977[8]) 106-109; Born *Wijnlexicon* (1978[4]) 33-35; J. Goode *The cultured glutton* (1987) 172-173; OED (1993[2]); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993[2]) 190; Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994[2]) 386.

charleston

(1926, uit het Engels) Noordamerikaanse dans in vierkwartsmaat

De geschiedenis van de charleston begint niet, zoals je zou verwachten, in Charleston, South Carolina, maar in Nigeria en Ghana. Daar zijn volksdansen aangetroffen met bewegingen die sprekend lijken op de dans die wij nu in de eerste plaats associëren met de *Roaring Twenties*, met dames in glitterjurkjes die er op foto's soms bijstaan als hardrijders bij de start, vaak ook nog met zo'n badmuts-hoedje op.

Met de negerslaven reisde de Afrikaanse dans mee naar Noord-Amerika. Omstreeks de eeuwwisseling was het een bekende dans in de zuidelijke staten, vooral in de havenstad Charleston. Daar dansten de havenarbeiders deze wilde solo, die werd begeleid met handgeklap en voetgestamp.

Door arbeiders die uit het zuiden wegtrokken werd de dans meegenomen naar New York. Zij kwamen samen in een buurt die bekendstond als 'The Jungles'. Ze dansten daar tot diep in de nacht op pianomuziek. Een van de toehoorders was de zwarte pianist James Price 'Jimmy' Johnson (1894-1955). Johnson deed er inspiratie op voor veel van de liedjes waarmee hij later beroemd werd.

In 1923 schreef Johnson samen met Cecil Mack een liedje getiteld 'Charleston' voor de zwarte musical *Runnin' Wild*, die op 25 augustus 1923 in New York in première ging. Er werd op gedanst door een zekere Elisabeth Wench. Over de oorsprong van de dans laat de liedtekst geen onduidelijkheid bestaan:

Carolina, Carolina, At last they've got you on the map,
With a new tune, Funny blue tune, With a peculiar snap!
You may not be able to buck or wing,
Fox-trot, two-step, or even swing;

If you've got religion, in your feet,
You can do this prance and do it neat.
Charleston! Charleston! Made in Carolina!

Het liedje stelde niet veel voor, maar de dans sloeg in als een bom en *Runnin' Wild* beleefde ruim 200 voorstellingen. Meteen in oktober 1923 werd Johnsons 'Charleston' voor het eerst op de plaat gezet. Overigens niet door Johnson zelf, van wie geen opname bekend is. In 1924 volgde de tweede opname en in 1925 – toen de charleston in de VS een soort manie was geworden – volgden tientallen andere opnames.
In de loop van 1925 bereikten deze platen Europa. Josephine Baker zorgde voor een sensatie door de charleston solo te dansen in *la Revue nègre* in Parijs en daarna was er geen houden meer aan.
De charleston was wild, veel wilder dan de foxtrot, de *boston* of de one-step, dansen waarin de jeugd zich na de Eerste Wereldoorlog massaal had uitgeleefd. Op sommige plaatsen in de Verenigde Staten werd de charleston dan ook verboden. Dit voorbeeld werd in Amsterdam nagevolgd door de fijnchristelijke burgemeester Willem de Vlugt (1872-1945).
Bij *Het Leven* vroegen ze zich indertijd af wat er dan zo onzedelijk was aan de charleston. Het tijdschrift stuurde een verslaggever op pad, die terechtkwam bij de heer Leefson, toen een bekend dansleraar. Leefson moest hard om het verbod lachen, zo berichtte *Het Leven* op 10 april 1926. 'De "Charleston" zou onzedelijk zijn?', aldus Leefson. 'Och kom, meneer, dat is een fabeltje! Je kunt àlles onfatsoenlijk *maken*, maar juist omdat wij *geen* negers zijn, dansen wij de "Charleston" *anders* dan negers.'
Leefson en de zijnen gingen nog een stuk verder: zij schaafden de charleston bij tot een respectabele Engelse ballroom-dans, met stappen die wel iets uitbundiger waren dan te doen gebruikelijk, maar die nauwelijks meer leken op de bewegingen van de havenarbeiders uit Charleston.
Omstreeks 1927 was de lol er dan ook af. De charleston werd verdreven door onder andere de *Black Bottom*. In de jaren vijftig en zestig volgde een korte opleving, voornamelijk in nostalgische musicals, met dames in ***charlestonjurkjes*** en hoeden als badmutsen.

Engels *Charleston* (1923); Duits *Charleston* (1926); Frans *charleston* (1925).

Enkele andere dansen:
Allemande, een dans met een langzaam walsachtig tempo, is een verkorting van Frans *danse allemande* 'Duitse dans'. Vanuit Engeland, de Nederlanden en Noord-Frankrijk verspreidde de allemande zich omstreeks 1550 over de rest van Europa. Na 1660 kreeg de allemande in de zogeheten Franse suite een vaste plaats aan het begin, als openingsdans, na een eventuele ouverture. Tot halverwege de 17de eeuw was het een van de bekendste en populairste dansvormen.
De ***bergamasca***, een rondedans van paren, is genoemd naar de Noord-italiaanse provincie Bergamo, waar deze dans aan het eind van de 16de eeuw ontstond. De muziek bestond uit een eenvoudige, steeds terugkerende bas, waarboven in een snel tempo verschillende melodieën werden geïmproviseerd. In de 16de en 17de eeuw verspreidde de dans zich door heel Europa. Vooral in Engeland was hij zeer populair.
De ***écossaise*** of *Schotse dans* was in de 18de eeuw geliefd in Frankrijk. Een snellere variant veroverde in de 19de eeuw Wenen. De herkomst van de dans is onduidelijk: sommigen zien er een oude Schotse dans in – *écossaise* is Frans voor 'Schots' – anderen menen dat de Fransen eenvoudigweg dachten dat de Schotten op die manier dansten.
Een complex van heftig bewogen zang, dans en muziek dat voor noorderlingen als bij uitstek Spaans geldt, is de ***flamenco***. Deze hoort thuis in Andalusië, het zuidelijkste deel van Spanje. Over de oorsprong en de geschiedenis van de flamenco bestaat nog altijd veel onzekerheid. In elk geval moeten de zigeuners, die in de 15de eeuw in Spanje arriveerden, er een belangrijke rol in hebben gespeeld. Tot de vorming van de flamenco hebben waarschijnlijk islamitische, christelijke, joodse en – via de zigeuners – misschien zelfs Indiase muzikale tradities bijgedragen. Ook de herkomst van de naam *flamenco* zelf is omstreden, al zijn de meeste onderzoekers het erover eens dat de betekenis 'Vlaams' eraan ten grondslag moet liggen. Vlaanderen werd blijkbaar geassocieerd met een uitbundige levenswijze, want *flamenco* kreeg in het Spaans onder meer de betekenissen 'flamboyant, zwierig' en 'zigeuner-'. Mogelijk meende men dat de zigeuners uit onze contreien afkomstig waren. In de 19de eeuw is het woord *flamenco* in het Spaans voor het eerst gebruikt om er deze muziek, zang en dans mee aan te duiden. Pas halverwege de 20ste eeuw is de flamenco, waarop de nette burgerij vroeger neerkeek, opgeklommen tot een internationaal erkende kunstvorm.
De ***habanera***, een lied en een trage Cubaanse dans, dankt zijn naam aan Havanna (La Habana), de hoofdstad van Cuba. De dans was aan het begin van de 19de eeuw geliefd in de Verenigde Staten. Daarna drong hij ook door in Europa, vooral in Spanje. Een van de beroemdste habanera's is *La Paloma* van S. Iradier, een Spaanse componist die een tijd in Cuba verbleef.
De ***polonaise*** ontstond aan het eind van de 16de eeuw in Polen. De polonaise was ooit een statige, trage en vormelijke dans. In de tweede helft van de 18de eeuw werd hij overal in Europa gedanst. Daarna raakte

hij in vergetelheid, om aan het begin van de 19de eeuw weer in de mode te raken. Vroeger werd met polonaise ook een overrok met banden of een nauwsluitende overjas aangeduid. Voor zover bekend is de betekenis 'dans waarbij men in een lange sliert achter elkaar aan host' nog niet zo oud. Vergelijk **house, mazurka**, **tarantella** en **varsovienne.**

CHARLESTON: *Het Leven* 10.4.1926, p. 471; Sadie (ed.) *New Grove dict. of music* 4 (1980) 159-160; *Ency. Brit.*[15] 2 (1981) 767 & 18 (1981) 802; Kernfeld (ed.) *New Grove Dict. of Jazz* 1 (1988) 620; Bordman *The Oxford comp. to American theatre* (1984) 137; O'Hara *Mode ency.* (1989) 59; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990[2]) 131; OED (1993[2]).

chartreuse

(1886, uit het Frans) likeur (1886); kartuizerklooster (1962); met deze likeur bereid gebakje (1962)

Omdat niet alleen de maatschappij, maar zelfs de kerk hem te werelds was geworden, trok de Keulse geestelijke Bruno Hartefaust (±1030-1101) zich in 1084 met zes metgezellen terug in een uiterst ongastvrij stukje hooggebergte ten noorden van Grenoble in de Franse Alpen. Hiermee legde hij de grondslag voor de kloosterorde der kartuizers. Over de oorspronkelijke naam van hun toevluchtsoord bestaat enige onduidelijkheid: Cartusia, Catursiani Montes, Catorissium of iets dergelijks. In het Frans is het in elk geval *Chartreuse* geworden, wat in het Middelnederlands onder meer is geleend als *Chartroys.* De thans gangbare Nederlandse vorm *kartuizer* is vermoedelijk beïnvloed door het Duitse *Kartause.*

Uit Hartefausts eerste nederzetting is de Grande-Chartreuse voortgekomen, het moederklooster van de orde der kartuizers. Daar werd zijn ideaal verwezenlijkt: het gemeenschapsleven van een klooster, gecombineerd met de eenzaamheid van het kluizenaarsbestaan. In een kartuizerklooster leidt elke monnik in een eigen woninkje met een werkplaats en een moestuintje een sober leven van onthechting en contemplatie. Vooral de maaltijden zijn uiterst karig. Conversatie is slechts toegestaan op de wekelijkse wandeling.

Van alle kloosterorden is die der kartuizers haar oorspronkelijke ideaal het meest trouw gebleven, al waren in later tijd met name de Italiaanse kartuizers niet wars van enige opsmuk. In Italië heet een kartuizerklooster *certosa.* Een bepaald soort inlegwerk van ivoor of been, waarvan de mooiste stukken voor die kloosters zijn vervaardigd, dankt daaraan de

naam ***certosina***. Volgens de woordenboeken zouden overigens de woorden *certosa* en *chartreuse* in het Nederlands beide gebezigd worden in de betekenis 'kartuizerklooster', maar je zult ze niet vaak horen.

Na een periode van bloei en uitbreiding in de late middeleeuwen raakte de orde vanaf de 16de eeuw door de Reformatie en door conflicten met overheden in de problemen. De monniken werden zelfs tweemaal voor lange tijd verdreven uit de Grande-Chartreuse. In de 19de eeuw was de eens zo welvarende orde vrijwel failliet. Haar economisch herstel dankt zij aan een verrassend produkt: sterke drank.

Chartreuse is een likeur met een alcoholgehalte van 45 tot 50%, verkrijgbaar in geel en in groen. Volgens de literatuur heeft ze een uitgesproken engelwortelsmaak. Naar men zegt worden er 128 verschillende kruiden in verwerkt. Naast de likeur bestaat er een speciale kruidendrank, het *Elixir (végétale) de la Grande-Chartreuse*. In het Nederlands is de naam *chartreuse* overgegaan op een soort zandgebak waarin deze drank wordt verwerkt.

Volgens sommige berichten zou de chartreuse omstreeks het midden van de 19de eeuw door de kartuizers speciaal zijn uitgevonden om de orde weer op de been te helpen. Dat laatste is zeker gelukt, want de opbrengst heeft haar in staat gesteld geconfisqueerde kloostergebouwen terug te kopen en te herstellen, en tal van charitatieve projecten te steunen.

Over de geschiedenis van de chartreuse en de kruidendrank doen echter ook schilderachtiger verhalen de ronde. Zo zou in de 17de eeuw een lid van de adellijke familie d'Estrées de kartuizers het recept van de drank hebben geschonken. Die zouden het eeuwenlang slechts als geneesmiddel op de markt in Grenoble hebben verkocht, tot in de 19de eeuw enkele ingekwartierde officieren opperden dat hiermee superzaken te doen waren, hetgeen juist bleek.

Mooi is óok het verhaal dat in 1737 in de Grande-Chartreuse broeder Jérôme de drank juist in produktie zou brengen, toen hij kwam te overlijden. Op zijn sterfbed kon hij nog net een andere broeder het (uiteraard geheime) recept toefluisteren. Later, tijdens de Franse revolutie, verkocht een vluchtende monnik het recept aan een drogist in Lyon voor een snee

brood – de traditie eist in zulke gevallen eigenlijk een *korst* brood, maar je kunt niet alles hebben. Na de nodige verwikkelingen keerde het recept uiteindelijk bij de monniken terug. Tegenwoordig wordt chartreuse op twee plaatsen gestookt: in de Spaanse plaats Tarragona voor Spanje, Portugal en Latijns-Amerika, en in het plaatsje Voiron nabij de Grande-Chartreuse voor de rest van de wereld.
Engels *charterhouse* (1500), *Carthusian monastery / convent* (1828 [klooster]); *chartreuse* (1866 [likeur]); Duits *Kartause* [klooster]; *Chartreuse, Kartäuser(likör)* [likeur]; Frans *chartreuse* (±1300 [klooster]; 1863 [likeur]).
Vergelijk **Kartuizer**

Enkele andere (sterke) dranken:
Armagnac, een destillaat van witte wijnen, is genoemd naar de landstreek Armagnac in het uiterste zuidwesten van Frankrijk. Deze streek ligt slechts 100 kilometer ten zuiden van de cognacstreek, en armagnac wordt dan ook altijd vergeleken met cognac. Die vergelijking valt zelden gunstig uit: armagnac wordt gezien als het minder bedeelde broertje van cognac, hoewel de fabrikanten sinds jaar en dag proberen dit imago op te vijzelen. In Armagnac wordt al sinds de 15de eeuw drank gestookt.
Bourbon is genoemd naar het district Bourbon County in Kentucky in de VS, waar dominee Elijah Craig in 1789 voor het eerst whisky zou hebben gestookt. Omstreeks 1810 waren er alleen al in Bourbon County zo'n tweeduizend ketels in bedrijf. Overigens is Bourbon County genoemd naar het Franse koningshuis Bourbon, dat op zijn beurt weer is vernoemd is naar het kasteel Bourbon, tegenwoordig *Bourbon l'Archambault*, in het department Allier.
Calvados, brandewijn die gestookt is uit appelwijn, is afkomstig uit en genoemd naar het Franse departement Calvados in Normandië. Over de wijze waarop dat departement aan zijn naam gekomen is, valt in populaire publikaties wel eens een merkwaardig verhaal te lezen. In 1588 zou een schip van de Spaanse armada op de kust van Normandië zijn gestrand. Dat schip heette 'El Salvador' (De Verlosser). De streeknaam Calvados zou een verschrijving zijn van de naam van dit schip. Vanzelfsprekend is deze verklaring zeer omstreden. Aan het feit dat de drank calvados naar de streek is genoemd, doet dat echter niets af.
Zoals bekend is ***cognac*** genoemd naar het Franse stadje Cognac in het departement Charente in Frankrijk. Volgens de overlevering zouden de boeren in Charente in de 16de eeuw door een Nederlander op het idee zijn gebracht om hun wijn te destilleren. Het idee was dat het destillaat later weer met water zou worden aangelengd. Het nam minder plaats in en was dus goedkoper te vervoeren. Het destillaat zelf viel echter zo in de smaak dat men zich al snel daartoe beperkte.
Daiquiri, een cocktail van citroen, vruchtensuiker, rum en ijsgruis, is genoemd naar de gelijknamige plaats, even ten oosten van Santiago op

Cuba. De rum uit Daiquiri was het eerste ingrediënt van deze cocktail, die omstreeks 1920 in de mode kwam.

Pisco, een sterk soort brandewijn, is genoemd naar Pisco, de haven voor de wijnbouwers uit de zuidelijke dalen van Peru, in het bijzonder het Icadal, waar de druiven worden verbouwd die voor dit drankje worden gebruikt. Pisco is normaal waterhelder, maar soms laat men het liggen om het een bleekgele citroenkleur te geven. Vaak wordt het als 'kopstoot' gedronken met citroen, suikersiroop, ijsgruis en eiwit als *pisco sour*.

De herkomst van het woord ***schiedammer(tje)*** voor jenever laat zich gemakkelijk raden. De reputatie van de jeneverstokerijen in Schiedam was zo groot, dat dit begrip ook doordrong in het Engels (als *schiedam*, voor het eerst aangetroffen in 1821) en het Frans (*schiedam*, 1842). Een fraaie beschrijving van de stokerijen te Schiedam is te vinden in *Sara Burgerhart* (1782): 'Toen wij te Schiedam kwamen, gingen wij het stadje door en omwandelen, en zagen een of twee branderijen. In de vroolijkheid des harten waagden wij, nevens de heeren, eens te proeven van den oud vaderlandschen kost, jenevertje-lief. Onze heeren werden, 't zij door de sterke uitwaseming, 't zij door het ongewone, spoedig gewaar, dat de Schiedamsche kost ongemeen krachtig is.' Men sprak ook van *schiedams nat*.

Tequila, sterkedrank bereid uit gegist cactussap, wordt door de Mexicanen aanbevolen als 'remedie tegen al het slechte en om al het goede mee te vieren.' Het is genoemd naar het plaatsje Tequila in Mexico, dat zo'n zestig kilometer ten noordwesten van Guadalajara ligt. Sinds het midden van de 19de eeuw is tequila in het Westen bekend; sinds omstreeks 1970 is het in de mode.

CHARTREUSE (klooster, likeur): Kramers *Kunstwoordentolk* (1886[4]) 209; *Ency. Brit.*[11] 5 (1911) 432-433 (*Carthusians*); *Kath. ency.*[2] 7 (1950) 177-178; Steneker *Vinetum*[6] 69; Born *Wijnlexicon* (1978[4]) 36; *Petit Robert* (1993[2]) 350; OED (1993[2]).

cheddar(kaas)

(1909, uit het Engels) pikante harde kaas

Het plaatsje Cheddar ligt in Zuid-Engeland, een eindje ten zuidwesten van Bristol, aan de voet van de Mendip Hills, bij de toegang tot een spectaculair natuurmonument: een kloof tussen steile kalksteenrotsen en druipsteengrotten, waarin overblijfselen uit de Steentijd zijn gevonden.

Aan het eind van de 16de eeuw begonnen de boeren in Cheddar kaas te maken. In 1600 schreef William Camden (1551-1623) hierover in *Britannia*, het eerste Engelse aardrijkskundige overzichtswerk: 'Ten noordwesten van Wells (Somerset) vlak onder de heuvel van Mendip ligt Cheddar, dat beroemd is om zijn uitzonderlijke, wonderbaarlijke kazen,

waarvan sommige exemplaren ongewone kracht vergen om ze op tafel te krijgen, en die een verrukkelijke smaak hebben.' Camden overdreef niet: *cheddars* wegen soms 45 kilo en hebben een delicate, hazelnootachtige smaak. Hoe die smaak precies ontstaat, is nog steeds niet duidelijk, hoewel er verschillende onderzoeken naar zijn gedaan.

De boeren van Cheddar hielden de bereidingswijze van hun kaas strikt geheim. Maar enkele van hun nazaten emigreerden naar Amerika, en het geheim reisde mee. In 1851 stichtte een zekere Jesse Williams in de staat New York de eerste cheddarfabriek. Al aan het eind van de 19de eeuw produceerden de Verenigde Staten meer – en betere! – cheddar dan Engeland. In 1980 bedroeg de jaarlijkse produktie in de VS ruim 410 miljoen kilo. Een flink deel daarvan ging naar Engeland. Andere grote producenten zijn Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Roemenië en Nederland.

Cheddar wordt gemaakt uit zachte, volle koeiemelk, al dan niet gepasteuriseerd. De kaas heeft de vorm van een cilinder, is meestal geel van kleur en heeft een stugge structuur.

Dit laatste maakt het mogelijk om uitzonderlijk grote cheddars te maken. Zo kreeg koningin Victoria in 1840 als huwelijksgeschenk van de boeren uit East- en West-Pennard een cheddar van maar liefst 558 kilo. De Amerikanen wilden hier niet voor onderdoen en in januari 1964 maakten zij, in 43 uur tijd, een cheddar van maar liefst 15.190 kilo – de grootste kaas aller tijden.

Het begrip cheddar duikt pas in 1909 voor het eerst in onze naslagwerken op. Kramers maakt echter al in 1855 melding van de 'vette weiden en beroemde kaasbereiding' in Cheddar. Engels *Cheddar* (1661); Frans *cheddar* (1895).

Kramers *Geogr. wdb.* (1855) 201; *Winkler Prins*[3] 10 (1909) 123; *Ency. Brit.*[11] 6 (1910) 21, & 7 (1910) 746-749; Wagenaar *Ency. voedings- en genotmiddelen* (1938) 161; Partridge *Name into word* (1949) 98; Sander *Kaas* (1968) 84-85; *Larousse kaas ency.* (1978) 51-52; *Guinness book of records* (Londen 1980[27]) 172; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990[2]) 134; *Petit Robert* (1993[2]) 357; OED (1993[2]).

chihuahua

(1918, waarschijnlijk uit het Engels) Mexicaanse dwerghond

De Mexicaanse staat Chihuahua wordt door de Rio Grande